

ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА»
ИЗДАЕТСЯ С 2016 ГОДА

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСТАНА
№ 1 (1), 2024**

БИШКЕК 2024

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственные редакторы: **Бектурова Р. О., Асанова К.Б.**

Редколлегия:

Аюпов А.Н. – д.э.н., профессор

Бейшембиев Э. Ж. - - д. ю. н., профессор

Бекбалаев А.А. – д. фил. н., профессор

Биримкулова К.Д. – д.э.н., профессор

Бисалиев Р.В. - д. м. н., профессор

Жумалиева Г. Э. – кан. фил. н., доцент

Деркенбаев С.М. – д.с/х. н., профессор

Иманалиев Т.М. - д. ф. м. н., профессор

Ишенов Б.Ч. – д.э.н., профессор

Карабаев Н.А. - д. с/х. н., профессор

Найманова Ч.К. - д. фил. н., профессор

Розахунова Н.Р. – д. ю. н., доцент

Самыкбаев А. К. - д. с/х. н., профессор

Сартбекова Н.К. – д. пед. н., профессор

Сияев Т.М. - д. пед. н., профессор

Токтосунова Б.Б. - д. хим. н., профессор, изобретатель

Тулеева Ч. С. – д. фил. н., доцент

Чернов С.С. – к.э.н., доцент, декан факультета Энергетики Новосибирского государственного технического университета

Чолбаева С.Ж.- д.э.н., профессор

Чубурова Ж.Т. – д.э.н., профессор

Шалпыков К. Т. - д. биол. н., профессор

Шерипов Н

<http://vestnik.kg/>

ПЕДАГОГИКА

УДК.:371.33:811.92

Баялиева Д.А.

И. Раззаков атындагы КМТУ, ага окутуучу

Баялиева Д.А.

КГТУ им.И.Раззакова, старший преподаватель

Bayalieva D.A

KSTU I.Razzakov, Senior Lecturer

ORCID: 0000-0001-8054-6828

**СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК ИЛИМИЙ СҮЙЛӨГӨН ЖӨНДӨМДӨРҮН
ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ НАУЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ
DEVELOPMENT OF STUDENTS PROFESSIONAL SCIENTIFIC SPEECH SKILLS**

Аннотация. Бул макалада жогорку окуу окутуунун заманбап практикада илимий кесиптик сүйлөө байланыш окутуу маселеси талкууланат. Ошондой эле студенттердин окуу-кесиптик чөйрөсүнө мүнөздүү болгон сүйлөө түрлөрүндө көндүмдөрүн калыптандыруу: илимий билдирүүлөр, курстук иштер, докладдар, полемикалык жана дискуссиялык баяндамалар каралаган.

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения научного профессионального речевого общения в современной практике вузовского преподавания. А также формирования умения студентов в тех видах речи, которые характерны для их учебно-профессиональной сферы: научные сообщения, курсовые работы, доклады, полемические и дискуссионные выступления.

Annotation. The article examines the problem of teaching the scientific of professional speech communication in modern university teaching practice. And also the formation of students skills in those types of speech that are characteristic of their educational professional field: scientific reports, polemical and discussion speeches.

Ключевые слова: обучение, проблема,

Введение. Углубление и расширение международного сотрудничества в различных сферах общественной деятельности требует от современного специалиста практического владения языком, т.е. умения работать с оригинальной литературой и применять полученные навыки устной речи в беседе на профессиональные темы.

Особое место в системе подготовки студентов к профессиональной деятельности занимает обучение устному профессиональному общению, которое может принимать преимущественно монологические или диалогические формы. Интерес к этой проблеме неослабеваем в связи с глобальными изменениями, которые происходят как в социальной, так и

экономической жизни страны. Экономическая сфера становится предметом повышенного интереса. А это в свою очередь обуславливает постановку актуальных проблем практического характера: что нужно знать и уметь, чтобы стать настоящим профессионалом своего дела; как достичь успеха в профессиональной деятельности?

Проблема обучения профессиональной речи, в последние годы стала предметом пристального внимания ученых, методистов-филологов таких как (Е.В.Воропай, И.О.Кононенко) [4].

Целью исследования является рассмотрение обучения культуре профессионального речевого общения в современной практике вузовского преподавания. Для выполнения этой цели необходимо наиболее рационально изучить два основных вида речевой деятельности – чтение и говорение, взаимосвязь которых осуществляется с помощью механизма переноса умений оперировать смысловой информацией из чтения в говорение.

При обучении говорению в сфере профессионального общения естественна ориентация на письменную учебно-научную речь, первичную для студента, где происходит опора на текст. Устная учебно-профессиональная речь в этом случае понимается как воспроизведение текстового материала и как построение студентами вторичного текста т.е. собственного высказывания в форме монолога. Это означает, что устное высказывание строится на основе печатного текста, при восприятии которого значительную роль играет механизм различения и запоминания информации, а также возможна и необходима трансформация материала с целью его устного воспроизведения. Иначе говоря, речь идет о навыках свободного устного изложения содержания письменно зафиксированного текста, что предполагает умение студентов ориентироваться в смысловой структуре текста, оперировать новой и известной информацией, выделять и комбинировать в разных вариантах информацию текста [2].

Следовательно, для продуцирования монологических сообщений студенты должны овладеть такими умениями как: понимать содержание отдельных предложений в процессе чтения текста в нормальном темпе; понимать содержание связного текста с первого предъявления; быстро ориентироваться в содержании текста и находить то, что относится к раскрываемой теме; составлять план на основе имеющихся материалов; организовывать и располагать отобранный материал в соответствии с планом; сокращать и расширять отдельные части текста, дополняя и объединяя материал данной части материалом других частей, несущим информацию на ту же тему; запоминать и удерживать в памяти содержание вновь оформленного текста; передавать содержание вновь созданного текста в нормальном темпе с опорой на план [2].

Известно, что в высшей школе одной из ведущих форм обучения является лекция. В процессе специального лекционного аудирования у обучаемых работают механизмы вероятностного прогнозирования, внутреннего проговаривания, смысловой ориентации, эквивалентных замен, памяти. Репродуцирование, воспроизведение прослушанного материала без значительной речевой трансформации является наиболее продуктивным видом работы при обучении монологическому высказыванию на начальном этапе.

Монологическая профессионально ориентированная речь может быть реализована как устно, так и письменно, то есть изложение содержания прочитанного или прослушанного материала может быть передано как в устной форме (выступление, сообщение, доклад, лекция и т. п.) так и в письменной (конспектирование, реферирование, аннотирование и др.). При этом обе формы научной речи оказываются взаимосвязанными: процессу говорения часто предшествует письменная подготовка тезисов монологического сообщения и, напротив, обучение говорению часто связано с обучением письму [1].

Как уже отмечалось, при обучении устному научному монологу, необходимо формировать умения студентов в тех видах речи, которые характерны для их профессиональной сферы: научные сообщения, курсовые работы, доклады, полемические и дискуссионные выступления. В период обучения в вузе владение языком специальности в форме монологического высказывания необходимо студентам для выступлений на семинарских занятиях, при сдаче зачетов и экзаменов.

Процесс обучения монологическому высказыванию направлен, во-первых, на формирование навыков и умений оперирования языковым материалом на основе письменного или устного текста и его воспроизведения с разной степенью полноты (умения сжимать/разворачивать содержание сообщения, переформулировать, обобщать, выделять важное и второстепенное и т. д.) и, во-вторых, на формирование навыков и умений продуцирования на основе самостоятельно составленного логического плана или результатов собственных исследований [1].

Важную задачу в достижении цели играет выбор и определение учебного лексико-грамматического и текстового материала. Систематизация учебного материала должна отражать, прежде всего, коммуникативные потребности студентов в профессиональной сфере. Что касается выбора единиц обучения, опираясь на мнение В. Л. Скалкина, полагаем, что минимальной структурной единицей монологической речи считать предложение, которое отражает как категорию мышления — законченную мысль, так и категорию логики — суждение [2].

Обучение говорению должно базироваться на отработке навыков активного владения лексико-грамматическими структурами, словосочетаниями и предложениями, которые являются своеобразным базовым «строительным материалом» как для отдельной фразы, так и для сверхфразового единства. Такой отбор языковых средств происходит под контролем мышления и произвольного внимания.

Перед преподавателем стоит задача сформировать у студентов навыки трех типов в соответствии с функцией, которую они выполняют в речи — навыки оформления, навыки использования и навыки синтезирования. Первые предполагают быстрое и безошибочное пользование грамматическим и лексическим материалом, что вырабатывается путем прохождения ряда этапов — объяснение (презентация) и анализ, воспроизведение по образцу, заучивание, перенос. Вторые нацелены на выбор адекватных языковых средств, и упражнения здесь могут быть следующие — перифраз предложений, составление общих и частных вопросов к отдельным предложениям и ответы на них, замена отдельных слов или предложений в высказывании, составление конкретных высказываний. Третьи связаны с

определением программы и построения текста через соединение отдельных высказываний в определенной логической последовательности. Для этой группы навыков могут быть рекомендованы следующие типы заданий — составление предложений или высказываний (с опорой или без), расширение отдельных абзацев, восстановление текста по ключевым словам или опорным предложениям, составление различного рода планов и восстановление текста по плану в письменной или устной форме и т. п.[4].

Особо следует выделить упражнения, обучающие способам соединения отдельных высказываний в связный текст. К ним можно отнести такие как определение логической последовательности введения информации; определение порядка слов и предложений; определение композиционных частей; установление нарушений связности в тексте; определение логической и смысловой зависимости отдельных высказываний внутри целого текста графическими средствами (стрелками, линиями и пр.). Цель подобных упражнений — формирование умений свободного комбинирования языковых средств на уровне предложений и выше с учетом замысла высказывания. В связи с последним утверждением хотелось бы сделать одно примечание. Чтение/аудирование текста является активным процессом, поэтому те умения, которые формируются при обучении этим видам речевой деятельности, могут быть перенесены и на говорение и письмо. Различие между активными и пассивными видами речевой деятельности, существующее в современной методике и психологии, не может служить помехой для переноса умений[3]. Умения понимания при чтении способствуют более быстрому и эффективному формированию умений говорения и письма. В реальной учебной практике весьма сложно отделить работу над формированием умений чтения от умений говорения на основе прочитанного.

Как показывает практика, особую трудность для студентов представляет прогнозирование логико-смыслового членения текста на основе общей темы. Сформированные умения могут помочь учащимся строить связное высказывание с опорой не на формальные лексико-грамматические показатели, а на смысловые сегменты. Поскольку важнейшей особенностью научного текста является его способность к компрессии и декомпрессии [5]. Приведем примерный ход такой работы. Вначале после чтения текста можно попросить студентов разделить текст на смысловые части и соотнести их с темой (заглавием), затем сформулировать в одном- двух предложениях самое существенное из каждой части, потом записать эти формулировки в виде пунктов плана, то есть подвергнуть исходный текст компрессии. После этого можно переходить к работе над пересказом, который и должен явиться вариантом декомпрессии текста и быть более или менее близким по содержанию к исходному. Основное внимание следует уделять степени соответствия смысловых сегментов, выделенных студентами, логической структуре текста.

Как уже отмечалось, наибольшую трудность при обучении говорению представляет обучение созданию самостоятельного монологического высказывания, при этом сложность возрастает при переходе от порождения подготовленного высказывания на заданную тему к неподготовленному выступлению. В процессе говорения различают три основные трудности: определение предмета высказывания, изложение событий в логической последовательности, выбор языковых средств. На начальном и среднем этапах самостоятельное выражение

мыслей обычно осуществляется с опорой на некоторые учебные схемы, рисунки или ситуации, ограничено по величине (5-7 фраз) и может представлять собой дополнение к прочитанному или услышанному, комментарий или оценку. На продвинутом и завершающем этапах монологические тексты, как правило, представляют собой самостоятельные высказывания, раскрывающие актуальные для студентов учебно-научные темы. Тексты-монологи, как правило, относятся к описанию научных проблем, определению понятий, оценке тех или иных явлений, событий, процессов или открытий, доказательству определенных научных положений и т. д. Темы, ситуации и необходимый лексико-грамматический материал определяются, исходя из особенностей языка специальности студентов [5].

Вывод. В результате накопления нужной научной лексики и типичных грамматических структур, активной их речевой тренировки студенты могут строить монологическое высказывание повышенной сложности, такие как научное выступление, сообщение, а затем и диалог в форме научной дискуссии. Обычно процесс устного говорения значительно сложнее письменного оформления речи, так как письменная речь наглядна, а устная речь — нет, устная речь скована временными рамками и здесь практически невозможны исправления. Однако следует отметить, что структуры, характерные для научной речи, могут одинаково продуктивно изучаться и отрабатываться при обучении всем видам речевой деятельности.

Проблема формирования профессиональной речи особенно актуальна в настоящее время. Современным обществом востребованы, прежде всего, профессионалы своего дела, а для целого ряда профессий владение культурой общения – важнейшее профессиональное качество.

Литература

1. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. и др. Русский язык и культура речи для инженеров. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2018
2. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник/Под ред. Проф. О.Я.Гойхмана. –М.: ИНФРА-М, 2017.
3. Основы научной речи: Учеб.пособие для студ. Нефилол.вузов/Н.А.Буре, М.В.Быстрых и др.; Под ред. В.В.Химика, Л.Б.Волковой. –СПб.: «Академия», 2018.
4. Русский язык и культура речи: Учебник/ Под ред.проф.В.И.Максимова.-М.: Гардарики, 2018.
5. Титов С.И. Развитие устной речи на материале специальности в неязыковом вузе. М., 2015

УДК:54-07

Берикова А.Б, Оторбаева К.З., Садырбекова А.Т

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант

Берикова А.Б., Оторбаева К.З., Садырбекова А.Т

Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова, магистрант,

Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова, магистрант,

Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова, магистрант

Berikova A., Otorbaeva K., Sadyrbekova A.

Issyk-Kul State Universiti named after K. Tynystanov, master's student

**ХИМИЯ САБАГЫ БОЮНЧА ОКУУЧУЛАРДЫ КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ
ИШТЕРГЕ ДАЯРДООНУН ЖАҢЫ ЫКМАЛАРЫ
НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПОДГОТОВКЕ УЧЕНИКОВ В ПРОВЕДЕНИИ
ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ХИМИИ
NEW APPROACHES TO PREPARING STUDENTS IN EXTRA-CLASSROOM
CLASSES IN CHEMISTRY**

Аннотация: Макалада орто мектептеринин окуу процессинде окуучулардын химия сабагына болгон кызыгуулары жана өз алдынча иштөөсүнүн маанилүүлүгү каралат. Химия дисциплинасы боюнча окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруу формалары мүнөздөлөт. Окуучулардын өз алдынча иштеринин ар кандай түрлөрүнө конкреттүү мисалдар келтирилип, аларга баа берилет. Азыркы учурда химиялык заттардын таасирлери, адамзатка бардык тараптан көрсөтүлүп жаткандыктан, химиялык заттардын, процесстердин оң жана терс жагын билүү, ар бир адамга керек деп ойлойбуз.

Аннотация: В статье рассматривается интерес учащихся к уроку химии и значение самостоятельной работы в учебном процессе общеобразовательной школы. Охарактеризованы формы организации самостоятельной работы учащихся по дисциплине химия. Приводятся и оцениваются конкретные примеры различных видов самостоятельной работы учеников. В настоящее время действие химических веществ проявляется человечеству со всех сторон, поэтому мы считаем, что каждому необходимо знать положительные и отрицательные стороны химических веществ и процессов.

Annotation: The article discusses the importance of students' individual work during the study at school. Article contains characterization of types of individual work of students in the discipline of chemistry and specific examples of various types of individual work of students and their assessment. Nowadays, the effects of chemicals are manifested to humanity from all sides, so we believe that everyone needs to know the positive and negative sides of chemicals and processes.

Негизги сөздөр: окуучулардын өз алдынча иштери, уюштуруу формалары, илимий-методикалык камсыздалышы, атайын орто мектеби, билим берүүнүн уюштурулушун көзөмөлдөө, материалдык-техникалык жабдуулар, химиялык реактивдер, практикалык сабактар, заманбап мугалим, санарип сабактар ж.б.

Ключевые слова: самостоятельная работа учеников, организационные формы, научно-методическое обеспечение, специальная общеобразовательная школа, контроль образовательной организации, материально-техническое оснащение, химические реагенты, практические занятия, современный учитель, цифровые уроки и т.д.

Keywords: independent work of students, organizational forms, scientific and methodological support, special university, control of an educational organization, material and technical equipment, chemical reagents, practical classes, modern teacher, digital lessons, etc.

Азыркы коомдо билим берүү системасынын сапатын жогорулатуу жана квалификациялуу кадрларды даярдоо үчүн жаңыча кадамдар менен бирге жалпы билим берүү системасын тынымсыз реформалоону талап кылат. Модернизациялоо программасы аркылуу жогорку кесиптик билим берүү педагогикалык бүтүрүүчүлөр үчүн жаңы талаптарды талап кылат. Заманбап мугалим-ар кандай кесиптик кырдаалдарга көнүү, өзүн-өзү өнүктүрүү, билимин жогорулатуу, кесибине байланыштуу маселелерди чечүү, тез иштөөгө жөндөмдүү болуусу жана ушул маселелердин үстүндө тынымсыз иштөөсү керек.

Экономиканын инновациялык өнүгүүсүнүн, эл чарбасынын бардык тармактары үчүн, анын ичинде химия илимин да чыгармачылык менен иштеген адистерсиз элестетүү мүмкүн эмес. Бул маселени чечүү үчүн ар тараптуу билимдүү мугалимди даярдоону жогорку билим берүү системасына жүктөлгөн тапшырма деп эсептөө керек.

Мектептин химия мугалимдеринин алдында турган негизги милдет — баарынан мурда окуу процессин сапаттуу уюштурууга, химия илиминин тилин өздөштүрүүгө багытталган. Мунун үч фактору бар: балдарды окууга багыттоо, максат жана шарт түзүү.

Акыркы жылдарда мектеп окуучуларынын химия сабагына болгон кызыгуулары бир топ төмөндөдү. Окуучулар химия предмети жөнүндө негизги түшүнүктөрдү, так түшүнүктөрдү жана мыйзамдарды ошондой эле химиялык белгилерди начар өздөштүргөндүгү, стандарттуу маселелерди чече алышпагандыгы жада калса даярдалган окуучулар да айрым химиялык заттардын ортосундагы байланышты түшүнүшпөгөндүгүн орто билим берүүнү өнүктүрүүнүн тажрыйбасы өз деңгээлинде көрсөтүп олтурат [3].

Бул терс көрүнүштөрдүн себептери белгилүү болду. Ал, биринчи кезекте:

1. Программалык материалдардын татаалдыгын жогорулатуу жана окутуу убактысын кыскартылгандыгы үчүн. Программанын татаалдашкандыгына байланыштуу мугалим убакыттан уттурат, дегеним материалды оозеки түшүндүрүү үчүн, химиялык эксперимент жүргүзүү жана маселелерди чечүү үчүн кошумча убакыт талап кылынат. Бул болсо окуучулардын өз алдынча иштөөсүн азайтып, сабакка азыраак көңүл буруусуна, окуучулардын окуу материалдарын түшүнүүсүнө жана бышыктоосуна убакыт бөлүнбөй калууларынын бирден-бир себеби болуп жатат.

2. Материалдык-техникалык жабдуунун начардыгы, эскилиги же таптакыр эле химия кабинеттеринин жоктугу (реагенттер жана химиялык жабдуулар).

3. Химия боюнча класстан тышкаркы иштердин жетишсиз уюштурулушу. Химия сабагы менен катар класстан тышкаркы иштер окуу процессин уюштурууда негизги формалардын бири болуп саналат. Класстан тышкаркы иштердин негизги максаты болуп, окуучулардын көндүмдөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн тереңдетүү, окуу планынын чегинен чыккан, бирок жеткиликтүү болгон программалык маселелерди түшүнүү, аныктоо жана өнүктүрүү [2,4].

Химия боюнча класстан тышкаркы иштердин маанилүү милдети өз алдынчалыкты өнүктүрүү болуп саналат. Адабияттар менен иштөө жана лабораторияда эксперименталдык иштерди жүргүзүүнүн көндүмдөрүн күчөтүү [5].

Класстан тышкаркы иш-чаралар жекече турган система катары көрсөтүлүшү мүмкүн болгон элементтер. Химияны окутууда ошондой эле, жалпы эле класстан тышкаркы жумуштарда да аныктоочу фактор болуп саналат. Анын темасы ар түрдүү болот. Бирок, химия боюнча класстан тышкаркы иштердин мазмуну коомдук педагогикалык принциптерге мүнөздүү:

- илимий мүнөздөгү,
- жеткиликтүүлүгү,
- актуалдуулугу,
- практикалык мааниси,
- кызыктуулугу.

Жөнөкөй сабакка караганда көбүрөөк деңгээлде класстан тышкаркы иштер өнүгүүгө ылайыкташкан. Мектеп окуучуларынын чыгармачылык өз алдынчалыгын жана тапкычтыгын калыптандыруу, баалуу практикалык көндүмдөрдү жана жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу, окуучулардын инсандыгын өз алдынча ишке ашыруу болуп саналат.

Педагогикалык, психологиялык жана методикалык адабияттарды изилдөөдө, класстан тышкаркы иштерди уюштурууда бир катар проблемалар тургандыгы аныкталган. Бул, биринчи кезекте маселеге аз көңүл бурулаарын айгинелейт. Макаланын негизги максаты болуп, окуучуларды даярдоо системасын педагогикалык коомчулуктун алдында талкуулоо, мектепте класстан тышкаркы иштерди уюштуруу боюнча алардын көндүмдөрүн өнүктүрүү болуп саналат. Билим берүү системасы химия илимине кызыккан окуучуларына, келечектеги химия мугалимдери катары ар тараптуу мектеп реформасын ишке ашыруу анын квалификациясын жогорулатууга класстан тышкаркы иштерди окутууну камтышы керектигин ачык айтып турат.

Мектепте окуучуларга окуу дисциплинасынын алкагында «Киришүү адистиги менен химиялык ийримде сабакты даярдоо» деген темада лекциялар окулат. Окуучуларга сабактын максатын кантип түзүү керектиги түшүндүрүлөт, керектүү адабияттарды тандоо, теориялык бөлүгү үчүн негизги суроолорду берүү, коопсуз эксперимент жана лабораториялык эксперименттерди тандоо керектиги. Угуучулардын көңүлүн сабакка элементтерди киргизүүнүн максатка ылайыктуулугуна буруу, көңүл ачуу: кызыктуу эксперимент-тапшырма же химиялык оюн өткөрүү, кроссворддорду чечүү же окуя маселесин чечүү, кызыктуу эпизодду кайталоо, химиянын тарыхы, күлкүлүү сүрөттөрдү көрсөтүү ж.б. Бардык кызыктуу элементтер өтүлүп жаткан сабактын темасына ылайыктуу болушу керек.

Лекциянын жүрүшүндө окуучулар ийримдердин бирин иштеп чыгууга чакырылышат.

Химия боюнча белгилүү бир дисциплинаны өткөрүүгө даярдоону камтыйт. Атайын окуткан мугалим бөлүштүрөт. Окуучулардын ортосунда айрым класстардын темалары бөлүштүрүлөт. Ар бир окуучу жыл бою бир сабактын иштелмесин өз алдынча даярдайт. Окуучулардын жыйнагы химия ийриминин бир кыйла толук методологиялык иштеп чыгуусун түзөт, убакыттын минималдуу салым менен келечекте мугалим мүмкүндүк берген

ишти уюштуруу. Ошентип окуучулар уюштуруу ыктарына ээ болушат. Алар ар түрдүү ийримдер, жалпы жана органикалык эмес химия (биринчи курс), физикалык-химиялык (экинчи курс), аналитикалык химия (үчүнчү курс), органикалык химия (төртүнчү курс), биохимиялык (10—11-класстарда) менен таанышышат. Окуучулар практикалык көндүмдөргө ээ болушат жана мектептерде уюштурулган химия кружокторуна катышышат. Бул система үч багытты камтыйт.

Биринчи багыт. Окуучуларды мектепте химиялык ийримдерге катышууда ар кандай химиялык дисциплиналарды окуу процессинде өткөрүүгө даярдоону камтыйт.

Экинчи багыт. Методикалык курста лекцияларда жана практикалык сабактарда химияны окутуу, окуучулар ар турдуу формаларды даярдоонун жана жүргүзүүнүн методдорун үйрөнүшөт жана класстан тышкаркы иш-чараларга байма-бай катышышат.

Класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун теориясын жана болгон тажрыйбасын тереңирээк үйрөнүү үчүн окуучулар реферат даярдоо тапшырмасын алышат. Рефераттын темалары бөлүмдө бекитилет, алардын ар бири бир кыйла класстан тышкаркы иштердин ар түрдүү формаларынын кичинекей бөлүгүн камтыгандай кылып түзүлөт. Мисал катары бир нече темаларды алалы: «Тазалыктын көрсөткүчү катары суунун жана кардын сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктоо», «Шаардагы атмосфералык абага мониторинг», «Түрдүү азыктардагы Fe (темирдин) кошулмасынын курамын изилдөө», «Fe (темирдин) биологиялык ролу, адамдын организмдеги жана анын продуктыларындагы мазмуну» ж.б. Каралган маселе теориялык жактан да, практикалык жактан да изилдөөгө сунушталат. Рефераттардын көлөмү 5-6 барак болушу шарт.

Окуучуларды класстан тышкаркы иштерге даярдоо үчүн, даярдоочулардын белгилүү тажрыйбасы бар болушу шарт. Атайын семинардын жүрүшүндө окуучулар билим алышат, химиялык кечеге программаларды түзүү методдору менен билимдерди коомдук көз караш менен кароо, жаш химиктердин турнири жана иштин башка массалык формаларын өткөрүү. Методикалык техникалар программасын иштеп чыгуу.

Атайын семинардын практикалык бөлүгүндө окуучулар өнүгө турчу көндүмдөр:

- а) окуучу менен ийримдик сабактарда жана жеке иш учурунда (өзгөчө чакан айылдык мектепте) молекулалардын ар кандай моделдери, кристаллдык торчолорду жасоо;
- б) химиялык оюндарды өткөрүү жана аларга материалдарды даярдоо;
- в) иш-чаранын, өткөрүүнүн темасына ылайык келген кызыктуу эксперименттерди тандоо аларды коопсуздук эрежелерин так сактоо менен;
- г) көрсөтмөлүү лабораториялык эксперименттерди жана практикалык иштерди жүргүзүү үчүн, зарыл болгон химиялык реагенттерди даярдоого окуучуларды тартуу.

Химия сабагынан атайын жумалыктар, айлыктар жарыяланып мектептен тышкаркы иш-чараларды уюштуруу боюнча чогулуштар өткөрүлөт. Мектеп программасы рефераттарды жана презентацияларды коргоону камтыйт (кичи формадагы фрагменттерди) ошондой эле класстан тышкаркы иштерди уюштуруу боюнча алардын чеберчиликтерин баалоо.

1- Окуучулар жер семиртичтерди аныктап жаткан учуру.

Үчүнчү багыт. Рефераттарды жана текшерүү иштерин аяктоо процессин камтыйт, окуучулар менен мугалимдер ар кандай класстан тышкаркы иш-чараларын өткөрүшөт. Медициналык окуу жайга тапшырам деген окуучулар менен тыгыз байланышта болот, олимпиадаларга, ыктыярдуу тесттерге катышышат. Аймактагы алдыңкы мугалимдердин эмгегин баса белгилеп кетишет. Ар кандай иш-аракеттерди өз алдынча иштеп чыгуу («Ийрим класстарында түшүнүктөрдү калыптандыруу, чөкмө жана бөлүү хроматографиясы», «Алхимиядан өткөндөн бүгүнкү химияга») ж.б. Тезистер химия клубунун программасын иштеп чыгууну жана анын натыйжалуулугун, ал боюнча методикалык сунуштар жана алардын мектепте болушу («Окуучулардын методдору менен таанышуусу үчүн ийрим заттарды изилдөө», «Органикалык химия боюнча ийримдик сабактардын мазмуну», «Айылдык мектептеги мектептин химия кабинетинин жабдылышы» (1-сүрөт, Аң-Өстөн орто мектебинин химия мугалиминин тажрыйбасынан)) жана башкалар.

Корутунду. Мен карап жаткан темада окуучуларды сапаттуу билим алууга даярдоону жакшыртуу, ошондой эле аймактардагы мектептерде практикалык иштерди жүргүзүү үчүн шарттардын жоктугу каралды. Химия илиминде теориялык сабак менен практикалык сабак айкалышып турбаса окуучуларга теманы түшүндүрүү чоң көйгөйдү жаратат. Ошондой эле мыкты медициналык кадрларды, химия мугалимдерин даярдоо үчүн талыкпай эмгектенүү, окуучулардын табигый илимдерге болгон кызыгуусун козгоо менин негизги максаттарымдын бири болду. Ыбрай Сооронбаев атындагы жалпы орто билим берүү мектебинин окуучуларына химия сабагынан класстан тышкаркы иш-чараларды өткөрүү, педагогикалык натыйжаларды талдоо менен аныкталды, аймактагы мектептердеги практикалык сабактарды өткөрүү үчүн мугалимдер арасында тажрыйба алмашуу үчүн семинарлар өтүлдү, бүтүрүүчүлөр жана мугалимдер үчүн сурамжылоо уюштуруу ошондой эле химиялык реактивдердин жоктугуна карабастан мугалим жана окуучу изденүүнүн үстүндө иштеп, бар нерселер менен практикалык иштерди жүргүзүп, окуучулардын сабакка кызыгуусун арттыруу чоң жыйынтык берди. Макалада сунуш кылынган идеяларды келечекте

университетке окуучуларды даярдоо системасында ишке ашыруу. Республиканын элге билим беруу системасынын алдында турган милдеттерин чечүү. Ошондой эле өлкөбүзгө заманбап мектептер курулуп, табигый илимдер үчүн бардык шарттар караларына ар кандай проекттер менен иштеп заманбап технологиялар менен жабдуулар келишине үмүтүм чоң. Аны менен катар

- педагогдордун билим сапатын жогорулатуу үчүн шарт түзүп берүү;
- жаңы социалдык, кесиптик жана баалуулук багыттарын калыптандыруу;
- мектеп-жогорку билим берүү системасынын секторлору түрүндөгү стандарттарды өзгөртүү;
- келечектеги кесипти эркин тандоону, практикалык мүнөзүн камсыз кылуучу иш-чараларга басым жасоо;
- мугалим жана окуучу ортосундагы баарлашуунун демократиялык гуманисттик маданиятын калыптандыруу.

Колдонулган адабияттар:

1. Чернобельская Г.М. Орто мектепте химияны окутуунун методикасы. - М.: Гуманитардык. ред. ВЛАДОС борбору, 2000.-336 б.
2. Корпачева Ф.Г. Мектептерде химия боюнча класстан тышкаркы иштерди жүргүзүү тажрыйбасынан /Ф.Г.Корпачева, М.В.Федякин.-//Мектепте химия, №7, 2008. -46-66 б.б.
3. Чернобельская Г.М. Химияны окутуунун теориясы жана методикасы. -М.: Басмакана:Вustard; 2010.
4. Энякова Т.М.- Химия боюнча класстан тышкаркы иштер. -М.: Басып чыгаруучу: Вustard; Серия Мугалимдердин китепканасы;
5. Курганский С. Химия боюнча класстан тышкаркы иштер: викторина жана химия кечелери. -М.: Билим; Сериялар: Заманбап мугалим; 2006. -192 б.
6. Очкин А.В. Фадеев Г.И. Химия жаратылышты коргойт: Билим дүйнөсү. - Москва: «Эл агартуу», 1984.

УДК

Жунусалиева Кундуз Тогоновна, Ибраимова Алина

ф.и.к, доцент ТалМУ

ТалМУнун магистри

Жунусалиева Кундуз Тогоновна, Ибраимова Алина

**ФАУНА АТАЛЫШТАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК, СТРУКТУРАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
СЕМАНТИЧЕСКИЕ, СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ФАУНЫ
SEMANTIC, STRUCTURAL FEATURES OF FAUNA NAMES**

Аннотация: Бул макалада бир тилдин лексикалык корун экинчи бир тилдин сөздүк курамы менен салыштырып талдоо аракети тийиштүү базалык шарттар түзүлгөндө гана толугу менен ийгиликтүү ишке ашырылышы мүмкүн экендиги тууралуу сөз болот. Кыргыз жана түрк тилдеринин лексикалык жалпылыктарын орток сөздөр түрүндө изилдөөдө али колго алына турган көптөгөн маселелердин бар экендиги айтылып, тектеш тилдердин ортосундагы жалпылык жана айырмачылык алардын лексикасында өзгөчө курч чагылдырылары белгилүү экендиги айтылып, фауна лексикасынын семантикалык структуралык өзгөчөлүктөрү туураалуу “Манас” эпосунун мисалында баяндалат. Мындай иликтөө аракети тектеш тилдердин миңдеген жылдар аралыгындагы натыйжасында тилдеги лексиканын өзгөрүшү тууралуу жыйынтыкка алып келет.

Аннотация: В данной статье речь пойдет о том, что попытка анализа лексического запаса одного языка в сравнении со словарным составом другого языка может быть полностью успешной только при наличии соответствующих базовых условий. При изучении лексических общностей кыргызского и тюркского языков в виде общих слов отмечается, что есть еще много вопросов, которые необходимо решить, общность и различие между родственными языками особенно остро отражаются в их лексике, о семантических структурных особенностях фаунистической лексики рассказывается на примере эпоса “Манас”. Такие исследовательские усилия приводят к выводу об изменении словарного запаса языка в результате тысячелетий родственных языков.

Annotation: In this article, we will talk about the fact that an attempt to analyze the lexical stock of one language in comparison with the vocabulary of another language can be completely successful only if there are appropriate basic conditions. When studying the lexical communities of the Kyrgyz and Turkic languages in the form of common words, it is noted that there are still many issues that need to be resolved, the commonality and difference between related languages are especially acutely reflected in their vocabulary, the semantic structural features of faunal vocabulary are described by the example of the epic “Manas”. Such research efforts lead to the conclusion that the vocabulary of the language has changed as a result of millennia of related languages.

Негизги сөздөр: фауна, лексика, семантика, структура

Ключевые слова: фауна, лексика, семантика, структура

Key words: fauna, vocabulary, semantics, structure

Тил илиминде теренирээк изилдөөнү талап кылган фауна аталыштары изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып келет. Фауна латын тилиндеги Fauna рим мифологиясындагы токой жана талаа кудайы” маанисинен алынып, белгилүү аймакта жашоочу жаныбар түрлөрүнүн жыйындысы (“Кыргызстан” улуттук энциклопедия. 7-том. -Б., 2015, - 832 б.).

Жаратылышты туура кабыл алган адам анын маанисин жана ички мазмунун изилдегенден кийин гана ага ат коюу кадамын жасайт. Эгерде биз алгач тыбыш жаралат анан мааниси жаралат дей турган болсок, ал чындыкка дал келбейт. Сөздүн маанисин аныктоо үчүн анын ички семантикасына теренирээк кириш керек. Адамзат колдонгон алгачкы муундардын келип чыгышын аныктоо кыйын болсо дагы, кийин пайда болгон уңгу

сөздөрдүн семантикалык мүнөзүн изилдөө үчүн азыркы тил илиминин теориялык мүмкүнчүлүгү жетиштүү. Адам жоктон барды кылууга күчү жетпесе да, жаңы ат коюу үчүн тилдин бардык каражатын колдонууга күчү жетиштүү. Уңгу сөздөрдү жасоо теориясы жана методдору лингвистика жаатында каралат.

Уңгу сөз лексикалык жактан толук сөз болгондуктан, ал өзүнчө лексикалык бирдик катары кабыл алынып, сөздүктө орун алат жана баарлашууда даяр абалда колдонулат. Уңгу сөз бир нече сөздүн пайда болушуна негиз боло алат. Мындай сөз жасоочу системадан алынган сөздөрдүн семантикалык байланышын, ошондой эле алардын жекече мүнөзүн даана көрүү керек. Семантикалык байланыш сөздөрдүн өнүгүү тарыхын тутумдуу мүнөздөп, өнүгүү тарыхын аныктап, тилдин тарыхын баяндайт. Тубаса муундардын пайда болушуна алып келген элементтер сырткы түзүлүшү жагынан бири-бирине чырмалышып, семантикалык түзүлүшү жагынан бири-бирине жанаша келип, семантикалык бүтүндүктү түзгөнү менен, структурасы боюнча окшош уңгулар жалпы семантиканын тегерегине топтолуп, ал аркылуу жеке мааниге ээ болот. Сөздүн уңгусу жана сөздүн атоо маанисине ээ болушу - өтө татаал жана так процесс. Табигаттагы нерселерди жана кубулуштарды таанып, белгилеген адам аларды башкаларга жеткирип, маанисин эстеп калуу үчүн, сөздөрдү жаратышы керек болчу. Сөз - бул адамдын акыл-эсинде чагылдырылган жаратылыштагы болмуштун, нерсенин жана кубулуштун символу. Адам денеден жана рухтан сыяктуу сөз дагы эки тарапка ээ. Биринчиси, сөздүн сыртка угулушу же тыбышы, экинчиси, ички мазмуну, мааниси.

Фауна - айбанаттардын жалпы жыйындысынын аталышы болуп саналат. Азыркы кыргыз тилинде фаунага байланыштуу *арстан, жолборс, илбирс, карышкыр, сүлөөсүн, мадыл, мышык, ит, аю, кашкулак, суур, чөө, түлкү, суусар, кундуз, марал, бугу, багыш, кулан, сайгак, кирпичечен, каман* ж.б.көптөгөн сөздөр бар. Тилдеги бул фауна лексикасы көөнө кыргыздык катмар жана кабыл алынган катмарларга ажырайт, себеби жер шартынын климаттык-рельефтик абалына жараша фауна чөйрөсү да ар түрдүү болот. Маселен, климаты жылуу жерлерди *арстан, жолборс, чөө, сайгак, бөкөн* ж.б. жапайы жаныбарлар байырлашса, салкын токойлуу жерлерди *аюу, карышкыр, сүлөөсүн, кашкулак, суур, түлкү, суусар* ж.б. айбанаттар байырлашат. Ал эми аба-ырайы катаал, ак карлуу суук жерлерде *илбирс, бугу, марал, багыш* ж.б.с. жаныбарлар жашашат.

Кыргыз эли дагы башка коңшу жашаган көчмөн элдер сыяктуу эле жаратылыштын ушул өзгөчөлүктөрүн даана тааный билишкен, ал турмак ар кайсы жаныбардын кулк-мүнөзүнө жараша календарлык жыл сүрүүнүн аталышына он эки айбанаттын атын да бекер жерден беришкен эмес. Мисалы: 1 – чычкан, 2 – уй, 3 - барс, 4 - коён, 5 – улуу (балык), 6 – жылан, 7 – жылкы, 8 – кой, 9 – мечин, 10 – тоок, 11 – ит, 12 – доңуз (каман). Анткени ушул жылдары төрөлгөн адамдардын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу жогоруда аты аталган айбандардын айрым мүнөз-сапаттарына же алардын кылык-жоруктарына кандайдыр бир деңгээлде окшошуп кетерин астрологдор далилдеп келишүүдө. “Манас” эпосунда да фаунага байланышкан мына ушундай сөздөрдүн катмары арбын кездешет: *арстан, түлкү, төө, өгүз, тайган, бөрү, жолборс, карышкыр, пил, каман, доңуз, аюу, керик, маймыл, жаян балык, карсак, киш, какай, борсук, жабырбаян, аркар, кулжа, кийик, бугу, марал, кайберен, бүркүт,*

бөкөн, ителги, кажыр, куш, кыргый, ак куу, каз, өрдөк, кыргоол, чымын, чиркей, курт-кумурска, жылаан, мар, ажыдаар, лаан, кесенде, баранда, тоту, барбана, машина, сандугач, шумкар ж.б. Бирок жогоруда көрсөтүлгөн катмарга тиешелүү сөздөрдүн аталган номинациялык этимологиясы ар түрдүү мотивацияга байланышкан. Маселен, “Манас” эпосунда биринчи кезекте фауна түрлөрүн номинациялоонун негизги семантикалык моделинде алардын атоочтук-этиштик семантикасы эске алынат. Мындан сырткары, эпосто жаныбарды номинациялоонун жалаң этиштик мааниге негизделген семантикалык модели, же окшоштуруу модели, же форма-көлөмүнө, өнү-түсүнө, жашаган географиялык чөйрөсүнө, азыктанган тамак-ашына негизделген же түрлүк тобуна негизделген семантикалык модели кездешет. Эпостогу фауна аталыштарынын колдонулуш жыштыгы менен келип чыгуу теги да бир кылка эмес жана контексттик семантикасы да ар түрдүү. Айтылган пикирди тастыктоо үчүн айрым фауна аталыштарына салыштырма-этимологиялык илик жүргүзүп көрөлү.

Бугу – “ача туяктуу, мүйүзү бутактанган кепшөөчүлөр тобуна кирүүчү жаныбар, маралдын эркеги” [1, 320-бет]. Байыркы түрк тилдеринде *бугу* “олень” [2, 120-бет], азыркы уйгур тилинде *богы*, ногой тилинде *бугы*, казак тилинде *бүги*, балкар тилинде *буу*, өзбек, түрк тилдеринде *бугу* “олень” [3, 237-бет] ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде дагы *бугу*, азыркы тилинде да *буга* “олень”, эвенки тилинде *бугу // буг // бугэ* “изюбрь”, солон тилинде *бого* “изюбрь”, манжур тилинде *бугу // буху // бухо* “олень” [101-102-беттер], бурят тилинде *буга* “изюбрь, марал, олень” [4, 101-102-беттер] ж.б.

Илимде аталган сөздүн этимологиясы боюнча түрдүү көз караштар орун алган, маселен, В.Банг, Дж.Клосон, Н.Поппе ж.б. окумуштуулардын бир тобу түрк тилдериндеги *бугу* сөзүн монгол тилинен кабыл алынган деп эсептешсе, Г.Рамстедт, М.Рясянен, Д.Владимирцова ж.б. окумуштуулардын экинчи бир тобу түрк жана монгол тилдериндеги *бугу* = *бугу // буйун // бойун // буг* формаларын бир эле тектен тараган гомогендик катар катары эсептешет. Ал эми Э.Севортян [3, 237-бет] болсо *буга, бугу, бугур, бугра* деген сөздөр тарыхый келип чыгышы жагынан бири-бири менен тыгыз байланыштуу экенин белгилей келип, алардын башаты *бук* “покрывать” (о самцах) деген этиштик уңгуга *-а, -у, -ур* деген сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулган деп эсептейт.

Эгерде бул сөздүн байыркы праформасын *бук* катары эсептесек, анда бул *бук* формасы байыркы түрк тилдеринде “сгибать, подгибать” [2, 125-бет], тунгус-манжур тилдеринде *бук* “броситься на кого-либо (о животном)” [4, 103-бет] жана монгол тилдеринде *бөг(төр)* “сгибать” [6, 636-бет] деген маанилерди туюндурат. Демек, Э.Севортяндын *бук* “покрывать” деген уңгудан пайда болгон деген пикири чындыкка жакын, себеби бул сөздүн теги байыркы алтай баба тилине мүнөздүү экени анын түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун алышы менен түшүндүрүлөт. Ушундан көрүнүп тургандай, *бугу* аталышы этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетине байланыштуу келип чыккан.

“Манас” эпосундагы *бугу* “мүйүздүү жаныбарга, маралдын эркегине” карата айтылат. Ошондой эле “анды: аң уулоочу жаныбардын бирин” жана бугунун терисинен жасалган ат жабдыгын билгизет:

1. Арышын керип чураган,

Курсактары чалкактап,

Мүйүздөрү калкактап

Көп *бугу* чыгып калыптыр, (СО, 2-том, 1980, 169-бет).

2.		Ошондо	Манас	кабылан
Чалгын	чалып,		жер	кайгып,
Буурукса		<i>бугу</i>		атышып,
Буурукпаса				Алтайда
Кеңири ойноп жатышып, (СК, 234-бет).				
3.	Тектиринде		теке	бар,
Будурунда		<i>бугу</i>		бар,
Адырында		аркар		бар,
Түзөнүндө түлкү бар, (СК, 249-бет).				
4.	Будур-будур		бел	экен,
Будурмак	артуу		жер	экен.
Будурмак		келип		бурулуп,
Будурдан		<i>бугу</i>		куюлуп,
Жаткан экен жаныбар (251-бет).				

Бул эпостон алынган ыр саптардын 1, 3, 4,– мисалдарында *бугу* сөзү өзүнүн этимологиялык номинативинде айтылса, башка мисалдарында бугунун терисинен жасалуучу ат жабдыгы катары да колдонула турганы маалымдалып жатат. Аталган сөз С.Орозбаковдун вариантында 40 жолу, С.Каралаевдин вариантында 66 жолу жолугат.

Бөрү – “карышкыр”. Байыркы түрк тилдеринде *бөри* “волк” жана “сын” [2, 118-бет] деп каймана мааниде айтылган болсо, М.Кашгариде *бөри* “волк”, ошондой эле *аар бөри* [7, 76-бет] деген сөз айкашы “гиена” деген маанини да билгизген. Азыркы кыргыз тилиндеги *бөрү* сөзү “жырткыч жаныбарды – карышкырды”, “баатырлардын эпитетин” жана “шылуун, жегич адамды” туюнтат. Аталган сөз азыркы түрк тилдеринде да бир катар өтмө маанилерде кездешет. Мисалы: түрк тилинин диалектисинде *бөрү* “червь, насекомое, скорпион, паук” деген маанилери орун алса, якут тилинде *бөрө* “волчура, волчий мех” мааниси, тува диалектисинде *бөрү* “необщительный” [3, 220-бет] мааниси орун алат. Бирок басымдуу түрк тилдеринде анын “карышкыр” деген эле номинативдик мааниси орун алган: түркмөн, уйгур, ногой, каракалпак, өзбек тилдеринде *бөри* “волк”, алтай тилинде *пөри // бөрү*, татар жана башкыр тилдеринде *бүри*, хакас тилинде *пүүр* “волк” [3, 219-220-беттер] ж.б.

Монгол тилинде карышкырды *чоно*, ал эми анын баласын *бэлтрэг* же *чонын гөлөг* “волчонок” [6, 57-58-беттер] деп, бурят тилинде *бэлтэргэ* “волчонок” [5, 131-бет], *шоно* “волк” [5, 131-бет] деп айтылат. Эгерде түрк тилдериндеги *бөри // бөрү* формасын монгол тилдериндеги *боро* “серый” деген сөзүнүн негизинде келип чыккан деп эсептей турган болсок, анда бул тилдерде да *бөрү* “волк” деген маанини туюнткан форма орун алмак, тилекке каршы андай форма жок. Демек сөздүн теги нукура түрк тилдеринин базасында эле жаралган. Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *бөр* деген уңгу сөз орун албайт, бирок бул уңгу башында бар болуп, кийин анын негизинде *бөри*, *бөрк*, *бөрт*, *бөртмек*, *бөрке*, *бөркчи*, *бөрлэйү*, *бөритмэк*, *бөрилиг*, *бөрүн* деген сөздөр пайда болгону байкалып турат. Байыркы

замандарда айтылган *бөрт* “ощущать, осязать, касаться”, *бөртмек* “ощущение, прикосновение”, *бөритмэк* “ощущение” [5, 729-бет] сыяктуу сөздөрдө кыймыл-аракеттик маанилер жатат, ушул грамматикалык белгисине караганда *бөр* деген уңгу эң алгач этиштик мааниде болуп, кийин ага атооч сөздөрдү уюштуруучу *-ы* мүчөсү жалганып *бөр+-ы* “ощущающий, осторожный, чуткий” мааниси келип чыккан окшойт. Себеби *бөрү* жырткыч айбанаттардын арасынан эң сагы, жыт билгичтиги да өтө күчтүү жаныбар болуп эсептелет эмеспи, анын мына ушул сапатына карата жогоркудай аты берилсе керек. Демек, *бөрү* аталышы атоочтук-этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетиндеги артыкчылыктуу сапатына байланыштуу келип чыккан.

“Манастагы” аталган сөздүн тыбыштык варианты *бөрү* формасында орун алып, биринчи кезекте, өзүнүн номинативдүү функциясында көп кездешет. Ошол эле учурда эпосто “баатырлардын эпитети” катары айтылып, контекстке келгенде “сыйкырдуу колдоочу, кырк чилтен”, “кайраттуу”, “эр жүрөк”, “жолдуу”, “курч, миздүү” ж.б. маанилерди да туюндура берет.

“Манастагы” *бөрү* сөзүнүн колдонулуш жыштыгы арбын, алсак, С.Каралаевдин вариантында 122 жерде орун алса, С.Орозбаковдун вариантында 86 жерден орун алат.

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосунун лексикасындагы фауна катмарына мүнөздүү болгон *бугу* аталышы эзелки алтайлык тектен тараса, *бөрү* аталышы байыркы түрктүк негизден пайда болгон жана бул фауна түрлөрүн номинациялоонун эң негизги семантикалык модели катары алардын этиштик жана атоочтук-этиштик семантикасы эске алынган.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абдулдаев, Э. Кыргыз говорлору [Текст] /Э. Абдулдаев. – Ф. : Кыргызстан, 1966. 128 б.
2. Абдулдаев, Э. Орус тилдеринин кыргыз лексикасын байытуудагы ролу [Текст] /Э. Абдулдаев. – Изв. АН Кирг. ССР. Сер. общ. наук. – 1964. - Т. 6. - Вып. 1. – Б. 9 – 22.
3. Ахматов, Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст]
4. Бейшекеев, Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдериндеги өзгөчөлүктөр [Текст] / Н. Бейшекеев. – Ф. : Мектеп, 1964. – 84 б.
5. Биялиев А. Киргизские народные термины промысловой охоты. АКД [Текст] / А. Биялиев, -Ф. , -1970-33 с.
6. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Ф. : Мектеп, 1980. – 236 б.
7. Т. Кыргызские народные термины животноводства. АКД [Текст]/ Т. Дүйшөналиева –Ф. , 1969-20
8. Дыйканов, К. кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К. Дыйканов. – Ф. : Кыргызмамбас, 1958. – 72 б.
9. Дыйканова, Ч. К. Образование киргизской социальной терминологии [Текст]: к-те: кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери / Ч. К. Дыйканова. –Бишкек: Илим, 1991. – Б. 166-212.
10. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф., 1988.

УДК

Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Ибраимова Алина

ф.и.к, доцент ТалМУ

ТалМУнун магистри

Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Ибраимова Алина

**ФАУНА ЛЕКСИКАСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ
ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ ФАУНЫ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
STUDY OF FAUNA VOCABULARU IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосунун алкагында азыркы кыргыз тилиндеги фауна лексикасы боюнча тарыхый жактан ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлмөкчү. Фауна лексикасы тилибиздин өсүп-өнүгүшүн, калыптанышын шарттоо менен тилдин тарыхын изилдөөдө, элдин тарыхый калыптануусун жана географиялык чөйрөнүн аныкталуусун талдоодо маанилүү орунду ээлейт. Элдин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүгүн ачып берүү, колдонгон тилдик каражаттарын билүү, тарыхын аныктоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өңдүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү,изилдөө азыркы мезгилдин талабы экендиги тууралуу баяндалат.

Аннотация: В данной статье будет проведено историческое всестороннее исследование лексики фауны современного кыргызского языка в рамках эпоса "Манас". Словарь фауны занимает важное место в изучении истории языка, историческом формировании народа и определении географической среды, обуславливая развитие и формирование нашего языка. Глубокое и всестороннее решение таких важных вопросов, как раскрытие особенностей быта народа, знание используемых языковых средств, выявление истории,выявление закономерностей развития языка в целом, изучение которых является требованием современности.

Annotation: This article will conduct a historical comprehensive study of the vocabulary of the fauna of the modern Kyrgyz language within the framework of the epic "Manas". The fauna dictionary occupies an important place in the study of the history of the language, the historical formation of the people and the definition of the geographical environment, determining the development and formation of our language. A deep and comprehensive solution to such important issues as the disclosure of the peculiarities of the life of the people, knowledge of the language means used, the identification of history, the identification of patterns of development of the language as a whole, the study of which is a requirement of modernity.

Негизги сөздөр: онтология, фауна,лексика, фауномин, зоосемизм менен зооморфизм,зооним.

Ключевые слова: онтология, фауна,лексика, фауномин, зоосемизм менен зооморфизм,зооним.

Key words: ontology, fauna,vocabulary, fauomin, zoosemism menen zoomorphism,zoonym.

Бизди курчап турган дүйнөнүн негизин түзгөн жана өнүгүү диалектикасынын мыйзамченемдерине олуттуу салымын кошкон фауна, башкача айтканда, жан-жаныбарлар дүйнөсү тил илиминин онтологиялык негизги өзөгү экендигинде талаш жок. Анткени биосфера адам баласынын дүйнө таанымында материянын илимий картинасын өздөштүрүүнүн өзөктүү ыкмаларынын бири экенин баса белгилөөгө болот.

Кыргыз тил илиминде атайын тереңирээк изилдөөнү талап кылып турган фауна аталыштары изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратат. Акыркы илимий изилдөөлөр бул маселенин орчундуулугун, анын негизги объектиси менен өзүнө тиешелүү касиет-сапаттарын ачуунун, тил илиминин башка тармактары менен карым-катнашын, өнүгүү процессин аныктоо сыяктуу маселелерин илимий көз караштан кароонун зарылдыгын айгинелеп койду. Айрыкча кыргыз тил илиминин фауна тармагы башка тектеш тилдер менен салыштырылып изилдене элек десек жаңылышпайбыз. Алтай тилдик бүлөсүндөгү бири-бирине эң жакыны – тарыхый жактан тамырлаш болуп келген кыргыз, алтай, жана ага тектеш түрк тилдери. Ошондуктан тарыхы миң жылдарга кеткен “Манас” эпосун изилдөө аркылуу бул тилдерди салыштырып, аталган тилдердеги фауна сөздөрүн салыштыруунун, керек болсо алыскы тектеш монгол тилдеринин материалдарын камтып, алардын тектештигин изилдеп көрсөтүүнүн мааниси өзгөчө көрүнүп турат.

Кыргыз элинин географиялык мейкиндиктеги жайгашкан орду, жашоо-шарты, турмуш-тиричилиги жаратылыш менен болгон таттуу, аяр мамилесинен ачык-айкын туюлат. Ошондуктан элдин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүгүн ачып берүү, колдонгон тилдик каражаттарын билүү, тарыхын аныктоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү азыркы мезгилдин талабы.

Россияда тилдеги фаунага байланыштуу лексиканы жыйноо, изилдөө иштери XVIII кылымда башталып, П.С.Палластын эки томдук салыштырма сөздүгүндө, В.Бурнашевдин эки томдук терминологиялык жана В.И.Далдын төрт томдук түшүндүрмө сөздүктөрүндө киргизилген. Негизи, лингвистикада фауна, фауна аталыштары - фауноним терминдери кийинчерээк гана кирген. Эң алгачкы жолу Б.А.Абрамовдун изилдөөсүндө этиштердин семантикалык жактан тандалып колдонулушу боюнча изилдөөсүндө кездешет. Башкача айтканда, ал жаныбарларды атаган атооч сөздөр фауна талаасын//катмарын түзөт деп белгилейт. Андан кийин фауна талаасы жөнүндө түшүнүктү Е.Гулыгин, Е.И.Шендельс колдонот жана алардын пикиринде фауна этиштеринин маанисинде жандуулук камтылган, көбүндө кыймыл-аракетти туюндурган маалымат камтылган дешет (Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. -М.: Просвещение, 1969).

Тил илиминде фауноним термини зооним термини сыяктуу кеңири таралган эмес. Зооним фаунага тиешелүү бардык сөздөрдү камыткан кеңири түшүнүктү билдирген термин катары эсептелет. Бирок зооним ономазиологиянын бир бөлүгү катары үй жаныбарларынын энчилүү аттары (лакап аттары) маанисинде көбүрөөк колдонулат.

Жогоруда кеп кылынган фауноним, зооним, зооморфизм терминдери менен катар “жаныбар” деген жалпы түшүнүктү камтып турган башка терминдер дагы колдонулуп келе

жатат. 20-кылымдын 2-жарымында фаунаны изилдеген окумуштуулар сөздөрдүн тилдик жана тилдик эмес касиет-белгилерин айкалыштыруу менен жаныбарлар дүйнөсүнө байланыштуу лексикалык бирдиктердин системасын түзүүгө аракет кылышкан. Албетте, биринчиден, тилдин лексикасындагы жаныбарлардын аталыштары сыяктуу катмары тилчилердин көңүлүн бурган. Сөздөрдүн бул тобун ар кандай семантикалык өзгөчөлүктөргө жараша системалуу уюштурулушуна жана мындай тилдик бирдиктердин структурасын изилдөө маселелерине М.М.Копыленко, Е.Н.Фадеева, Е.Красильникова ж.б. окумуштуулар кайрылышкан.

Түрк тилдеринин фауна лексикасын изилдөөдө тектеш тилдердин фактылары да, байыркы жана орто кылымдарда жазылган жазма эстеликтердин тексттери да кеңири пайдаланылат. Түрк тилдери үчүн мындай тарыхый булактар, Орхон-Энесай жазма эстеликтерин эске албаганда, саналуу эле. Аларга Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ат түрк”, Замахшаринин “Мукаддимат ал-абады”, Абу Хайяндын “Китаб ал идрак ли-лисан ал атракы” өңдүү эстеликтери кошууга болот [П.Иванов, 1935]. Андыктан түркологияда топтолгон бай тажрыйбаны эске алуу жана аларды туура пайдалануу кыргыз жана түрк тилдериндеги фаунага байланыштуу аталыштарды салыштырып изилдөөгө өбөлгө түзөрү талашсыз. Албетте, кыргыз тили, дегеле бардык түрк тилдери үчүн деле “Манас” эпосунда камтылган фаунага байланыштуу факты-материалдар маанилүү деп эсептелинет.

Тилдин грамматикалык структурасынын, лексикасынын жана сөз маанилеринин өнүгүүсү динамикалык процесс экендиги жалпыга белгилүү. “Лексикалык маани дегенибиз – белгилүү бир тыбыш же тыбыштар тизмеги менен шартталган, тарыхый жана социалдык мааниге түшкөн объективдүү дүйнөдөгү заттардын, кыймыл-аракеттердин, түрдүү кубулуштардын адам түшүнүгүндө жалпыланган абстрактуу образы” (Оразов М., 1991, 45-б.). Фаунанын сырткы түзүлүшү, формасы гана эмес, анын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү жана индивидуалдуулугу да аталышка ээ болот. Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү калыптанган сайын сөздүн да мааниси кеңейе баштайт. Сөз мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнөтаанымын таанытат. Жаңы бир зат ар бир улуттун көз карашында ар башкача туюнтулушу мүмкүн. Маселен, ат, жылкы кыргыз тилинде жана түрк тилдеринде “ири үй жаныбары”, “унаа катары минилүүчү жылкы”, “азык, эт” катары кабылданса, англис тилинде “социалдык жаныбар”, ал эми орус тилинде “ири үй жаныбары” катары гана кабылданат.

Ал эми экинчи номинация сөздүн түпкү маанисине негизделип жасалат. Сөз синтаксистик байланышка, өзгөрүүлөргө дуушар болуу менен коннотациялык таасирге, жаңы мааниге ээ болуп, сөздүн өтмө мааниси жана фразеологиялык мааниси ушундай процесстин негизинде келип чыгат.

Кыргыз тилиндеги жаныбарларга байланыштуу сөздөр К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” камтылган. Анда кыргыз тилинин лексикалык курамынын дээрлик бардык тармагындагы сөздөрдүн топтолгон илюстративдик материалдары менен чагылдырылып, жалпы элдик лексика менен бирге фаунага байланыштуу терминдер, диалектилик сөздөр да киргизилген. Фаунага байланыштуу катмар лексикологиянын лексика-тематикалык бир бөлүгү болуп саналып, ал өзүнчө атайын изилденбегени менен,

диалектологиялык бардык изилдөөлөрдүн алкагында алардын мисалдары катары каралып, фрагменталдык деңгээлде талданган. Фаунага тиешелүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү диалектилик өзгөчөлүк катарында К.К.Юдахин тарабынан өзүнчө берилет: *тана, торпок, инген, инек, котоз ж.б.*

Түркологияда аты аталган эмгектер менен кошо эле кыргыз тилинин лексикологиялык багытында да изилдөөлөр жүргүзүлө баштайт. Тагыраак айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын тармактары боюнча эмгектер да жазыла баштаган. Маселен, 1969-жылы Т.Дүйшөналиева кыргыз тилиндеги мал чарбачылык терминдерин изилдөөгө алса, 1971-жылы Т.Назаралиев курулуш терминдерин изилдеген. Ошол эле жылдары Н.Исабекова коомдук-саясий терминдерди изилдесе, А.Биялиев кыргыз тилиндеги аңчылык терминдерин изилдеп чыккан. Ал эми С.Сыдыков кыргыз жана түрк тилдериндеги номадалык аталыштарды иликке алса, И.Абдувалиев кыргыз тилиндеги ат спортуна байланыштуу колдонулган терминдерди изилдеген. Андан кийин ушул лексикологиялык багыттагы изилдөөнү улантып 2001-жылы Б.Усмамбетов кол өнөрчүлүк лексикасына кайрылса, 2003-жылы Н.Маражапова үй-тиричилик лексикасын, 2004-жылы А.Жапанов кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасын, 2006-жылы Ч.Гапарова кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасын, 2010-жылы Г.Шакенбаева саймачылык өнөрүнүн лексикасын изилдешкен.

Кийинчерээк кыргыз лексикологиясында лингвопозтикалык, лингвостилистикалык, лингвомаданият таануучулук, лингвопсихологиялык багыттары боюнча да изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ал изилдөөлөрдө кыргыз элдик оозеки чыгармалардын жана көркөм чыгармалардын тилдик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө, аларда колдонулган фразеологизмдер менен көркөм сөз каражаттарына, аскердик-саясий титулдук терминдерине, ономастикалык энчилүү аттарына, поэтикалык каражаттарына, лексикалык-тематикалык топторуна байланышкан маселелерди изилдөө Г.Жумакунова, Р.Эгембердиев, А.Биялиев, Н.Мазекова, Д.Саттаркулов, А.Оморов, А.Шериев, С.Жумалиев, Ч.Кадырова, Г.Абдуразакова, Т.Дүйшеева, Ж.Кошматова, Г.Бакирова, Г.Рыскулова, Н.Саалаева, М.Шакирова, Ж.Артыковалардын эмгектеринде тилдик жактан кеңири талданып иликтенген.

Бирок азыркы кезге чейин элдик оозеки чыгармалардын тили, айрыкча «Манас» эпосунун лексикасындагы фауна катмары атайын изилдөөнүн объектиси болуп алынбай келе жатат. Ушул негизден алганда, «Манас» эпосунун лексикасындагы фауна аталыштарын изилдөө кыргыз тилинин семантикалык табиятын, өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктоого жол ачат. Андыктан ушул теориялык пикирлер «Манас» эпосунун лексикасындагы фауна аталыштарын изилдөөнүн актуалдуулугун дагы бир ирет айгинелеп турат.

1969-жылы кыргыз тилиндеги мал чарбачылык аталыштарын изилдөө Т.Дүйшөналиеванын «Киргизские народные термины животноводства» деген аталыштагы диссертациясынан башталат. Анда кыргыз тилиндеги мал чарбачылык терминдери шарттуу түрдө малдын жашына, өңүнө, жабдыктарына ж.б. тематикалык топторго бөлүштүрүлүп иликтөөгө алынган.

Ал эми К.Ибрагимовдун «Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков» деген кандидаттык диссертациясында түрк тилдериндеги үй

жаныбарларына, канаттууларга, курт-кумурскаларга жана жапайы жаныбарларга байланыштуу аталыштары ич ара тематикалык топторго бөлүштүрүлүп талданат. Маселен: байыркы түрк тилдерине мүнөздүү канаттуулардын аталыштары, жалпы түрк тилдерине мүнөздүү канаттуулардын аталыштары, канаттуулардын ареалдык аталыштары, канаттуулардын сейрек аталыштары, бөлөк тилдерге мүнөздүү аталыштар (иран, орус) деп өзүнчө тематикалык топторго бөлүштүрүлүп алып, айрымдарынын этимологиясы менен ареалдык дистрибуциясы иликтенет. Мындайча бөлүштүрүүнү ал К.М.Мусаевдин эмгегине [167, 7-35-б.] таянуу менен жүргүзгөн. Ал эми жаныбарлардын аталыштарын тематикалык группаларга классификациялоодо алардын табигый-биологиялык чөйрөсүнө, түрдүк көрсөткүчүнө жараша, б.а. биологиялык негизде: тоок сымалдар, куш сымалдар, өрдөк сымалдар ж.б. (отряд, семейство) бөлүштүрөт.

Белгилүү түрколог С.Сыдыковдун 1984-жылы басмадан чыккан “Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар” аттуу эмгегинде дагы аталган ареалдагы тилдерге мүнөздүү лексиканы тематикалык жактан шарттуу түрдө эмгек куралдарынын аттары, үй буюмдарына байланыштуу лексемалар, тамак-аш жана кийим-кечек аттары, мал чарбачылык аталыштары, антонимдик катары бар сын атоочтор деп 5 топко бөлүштүрүлүп, ар бир тематикалык топко мүнөздүү болгон лексика-семантикалык жана грамматикалык белгилерин изилдөөгө алат.

“Манас” эпосунун тилине байланыштуу проблемалар К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Х.Карасаев, Б.Орузбаева, С.Кондучалова, А.Бейбутова, Р.Эгембердиев, А.Биялиев, Г.Жумакунова, И.Абдувалиев, Ч.Кадырова ж.б. тилчи окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынган. Атап айтканда, 1961-жылы С.Кондучалованын “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгеги жарык көрөт. Аталган эмгекте В.В.Радлов жазып алган “Манастын” текстине фонетикалык жагдайдан талдоо жүргүзүлүп, ошол 19-кылымдагы “Манас” эпосунун тилдик фактылары азыркы кыргыз адабий тилинин фактылары менен салыштырылат. Ага удаалаш эле аты аталган окумуштуунун “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү” (1964) деген эмгеги басмадан жарык көрөт. Аталган эмгекте эпосто кездешкен сөздөр ич ара маанилик топторго бөлүштүрүлүп, анын тилине мүнөздүү грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Ушул эле В.В.Радлов жазып алган “Манас” эпосунун текстине академик Б.Ө.Орузбаева дагы кайрылып, ал 1970-жылы “Манас” эпосундагы этнонимдер менен кыргызча уруу-урук аттарындагы окшоштуктар” деген темада Япония өлкөсүндө болуп өткөн дүйнөлүк илимий конгрессте баяндама жасап, “Манас” эпосун дүйнөлүк илимий коомчулукка жайылтууга өбөлгө түзөт” (Жумалиев С., 2015, 45-б.).

Өткөн кылымдын ортосунан тарта “Манас” эпосун изилдөө колго алынып, анын түрдүү проблемаларына арналган атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Аларда эпостогу метафоралар, фразеологиялык айкаштар, антропонимдер, турмуш-тиричилик сөздөр, титулнаамдар, зоонимдер изилдөөгө алынган. Маселен, “1974-жылы А.Сапарбаев тарабынан “Метафоры в эпосе “Манас”, 1980-жылы Р.Эгембердиев тарабынан “Фразеологизмы в эпосе “Манас”, 1988-жылы А.Боронов тарабынан “Антропонимы в киргизском героическом эпосе

“Манас”, 1988-жылы Г.Жумакунова тарабынан “Бытовая лексика в эпосе “Манас”, 1991-жылы А.Ж.Шериев тарабынан “Титулатура в языке киргизского эпоса “Манас”, 1991-жылы Г.Т.Кушбакова тарабынан “Зоонимия киргизского языка (на материале эпоса “Манас”)” аттуу илимий диссертациялар жазылып, корголгон” (Жумалиев С., 2015, 45-б.).

Т.Дүйшееванын “Манас” эпосунун этномаданий лексикасы” деген аталыштагы изилдөөсүндө “Манас” эпосундагы сөздөрдү этномаданий өнүттөн каралып, кыргыз этникалык маданиятына мүнөздүү болгон сөздөрдүн группасы жана ал группадагы сөздөрдүн алардын жасалуу жолдору талдоого алынат. Маселен, “Манас” эпосундагы каада-салт, үрп-адат сөздөрү лексика-семантикалык жактан беш топко бөлүштүрүлөт:

1. турмуштук салт аталыштары;
2. ырым-жырым, үрп-адат салт аталыштары;
3. диний зороастризмге таандык салттардын аталыштары, шаманизмге, буддизмге, исламга байланыштуу аталыштар;
4. аңчылык-жоокерчилик салтка мүнөздүү аталыштар: аңчылык, мүнүшкөрлүк, салбырын, аламан коюу ж.б.;
5. оюн-зоокко байланыштуу сөздөр.

Ал бөлүштүрүүлөрдү кыргыз элинин этникалык каада-салттарына байланыштырып жүргүзгөн. Эпостогу этномаданияттык сөздөрдүн жасалуу жолдоруна морфологиялык ыкманы, синтаксистик (сын атооч + зат атооч, зат атооч + зат атооч ж.б.) ыкманы, лексика-семантикалык ыкманы, метафоралык, метонимиялык, синекдохалык ыкмаларды көрсөтөт жана ушул ыкмалардын жардамы менен уюшулган сөздөргө лексикалык жана грамматикалык талдоо жүргүзгөн. Ошону менен бирге эле эпостогу маданий сөздөрдүн аткарган функционалдык милдеттерине да көңүл бурат.

Тилдин тынымсыз өнүгүшү коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланышта болот. Айлана-чөйрө тынымсыз өзгөрүп өнүгүп турат, натыйжада, жашоодо жаңы нерселер жана түшүнүктөр пайда болуп, аларды атоо зарылдыгы келип чыгат, б.а. жаңы түшүнүктү атоо зарылдыгы жаңы сөздөрдү жаратууну талап кылат. Тилдин курамындагы лексиканын системасы байыркы мезгилдерден бери тынымсыз өнүгүп, калыптанды, бирок бул процесс азыркы учурда дагы уланууда. Себеби тилде жаңы сөздүн пайда болушу анын тынымсыз өнүгүп жаткандыгын көрсөтөт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

11. Абдулдаев, Э. Кыргыз говорлору [Текст] /Э. Абдулдаев. – Ф. : Кыргызстан, 1966.128-б
12. Абдулдаев, Э. Орус тилдеринин кыргыз лексикасын байытуудагы ролу [Текст] /Э. Абдулдаев. – Изв. АН Кирг. ССР. Сер. общ. наук. – 1964. - Т. 6. - Вып. 1. – Б. 9 – 22.
13. Абдулдаев, Э. Өзбекстандагы кыргыздардын тилдериндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр [Текст] / Э. Абдулдаев, Г. Бакинова, Н. Бейшекеева. – Ф. : Кыргызстан, 1962. – 228 б.
14. Ахматов, Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст].
15. Бейшекеев, Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдериндеги өзгөчөлүктөр [Текст]
16. Н. Бейшекеев. – Ф. : Мектеп, 1964. – 84 б.

17. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Ф. : Мектеп, 1980. – 236 б.
18. Дүйшөналиева Т. Кыргызские народные итриев, Н. К. Строй тюркских языков [Текст] / Н. К. Дмитриев. – М. , 1962. – 164 с. термины животноводства. АКД [Текст]/
19. Дыйканов, К. кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К. Дыйканов. – Ф. : Кыргызмамбас, 1958. – 72 б.
20. Жапаров Ш. , Сыдыкова Т. кыргыз тилинин диалектологиясы [Текст]: окуу куралы / Ш.
21. Фролова В. А. Фаунонимические глаголы современного немецкого

УДК.894.341-09 (043.3)

Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Кубандык кызы Айзат ,Тойчубекова Жайнагул

ф.и.к, доцент ТалМУ

ТалМУнун магистри

Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Кубандык кызы Айзат ,Тойчубекова Жайнагул

ТАРЫХЫЙ ЛИЧНОСТЬ ТҮШҮНҮГҮНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН АНЫКТАЛЫШ МАСЕЛЕСИ

Аннотация: Макалада личность (инсан) тууралуу маалымат берүү менен, тарыхый личность түшүнүгүнүн илимий-теориялык жактан изилдениши тууралуу сөз кылабыз. Личность -коомдо белгилүү бир абалды ээлеген жана ошол ээлеген орду боюнча белгилүү бир кызматты аткарган аң-сезимдүү адам. Ар бир инсандын коомдун мүчөсү катарында белгилүү бир укугу, милдети болот жана ал өзүнүн иш-аракеттерин, жүрүм-турумдарын башкара билүүгө жөндөмдүү экендигин аныктоо менен инсан социалдык чөйрөдө гана калыптангандыктан коомдун продуктысы болорун жана өзүнүн инсандык сапаттарын топтук иш-аракеттерде, индивиддер аралык байланыштарда коомдук катыштар аркылуу көрсөтүп берүү. Чыгармаларда тарыхый личносттун көркөм чыгармаларда чечмелениши тууралуу талдоо жүргүзүлөт.

Аннотация: В статье речь пойдет о научно-теоретическом изучении понятия исторической личности с предоставлением информации о личности (личности). Личность- это сознательный человек, занимающий определенное положение в обществе и занимающий определенную должность на этой должности. Каждый человек имеет определенные права, обязанности как член общества и, определяя, способен ли он контролировать свои действия, поведение, является ли человек продуктом общества только потому, что он сформирован в социальной среде, и проявлять свои личностные качества через социальные отношения в групповой деятельности, межличностных связях. В произведениях проводится анализ интерпретации исторической личности в произведениях искусства.

Annotation: The article will focus on the scientific and theoretical study of the concept of a historical personality with the provision of information about a person (personality). A personality is a conscious person who occupies a certain position in society and holds a certain position in this position. Each person has certain rights and responsibilities as a member of society and, determining whether he is able to control his actions, behavior, whether a person is a product of society only because he is formed in a social environment, and to manifest his personal qualities through social relations in group activities, interpersonal relationships. The works analyze the interpretation of the historical personality in the works of art.

Негизги сөздөр: тарыхый доор, тарыхый окуя, тарыхый личность

Ключевые слова: исторический век, историческое событие, исторический личность

Key words: historical century, historical event, historical personality

Ар бир адам коомдун башка мүчөлөрү менен дайыма белгилүү бир деңгээлде байланышта болот. Бул катыштар же мамилелер адамды инсан кылып калыптантат. Адам белгилүү бир коомдо жашап, ошол коомдогу жүрүм-турум эрежелерин, үрп-адаттарын, адеп-ахлак нормаларын өздөштүрөт. Адамдын ээлеген орду инсандын өзгөчөлүктөрүн калыптантат.

Ошондуктан, адам жаратылышы боюнча социалдык. Анын булактары: коомдук өзгөчөлүктөрдө, курчап турган чөйрөдөгү активдүүлүктөрүндө, коомдо болот.

Биздин күндөлүк турмушта “киши”, “адам” жана “инсан” деген үч термин колдонулат. Аларга “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” төмөнкүдөй аныктама берилген. Киши – 1) ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, акыл-эстүү жан, адам; 2) аң-сезимдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, кишилик сапаты бар адам. Мында киши менен адам бирдей эле маанини бергендей сезилет. Бул аныктамалардын логикасына таянсак киши – бул адам. Ал эми “адам” термини бул сөздүктө мындай чечмелениптир:

Адам – 1) акылы, ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап, эмгек процессин пайдалана билген жан, киши;

2) жогорку моралдык жана интеллектуалдык касиеттерди өзүнө топтогон, жакшы сапаттары бар киши;

3) бой тарткан, акыл-эси, билими бар, колунан иш келген киши. Мында деле адам – киши. Бирок бул жерде киши менен адамдын айрым касиеттери бири-биринен айырмаланары көрүнүп турат. Киши ойлоо, сүйлөө, эмгектенүү жөндөмү бар тирүү жан болсо, адам жогорку моралдык жана интеллектуалдык жөндөмү бар тирүү жан.

Бул жөнүндө улуу окумуштуу Абдулхай Алдашев өзүнүн бир маегинде “адам болом деп аракеттенип жүрүп, киши боюнча калып калган тура” деген оюн айткан. Муну да эске алып коюуга туура келет. Демек, кишинин баары эле адам эмес.

1. Жогоруда белгиленгендей, “киши” менен “адам” түшүнүктөрүнүн сөздүктөгү аныктамалары логиканын эрежесине туура келбейт. Анткени, бул жерде киши түшүнүгү адам түшүнүгү аркылуу, ал эми адам түшүнүгү киши аркылуу аныкталып калган. Бул логикада белгисизди белгисиз аркылуу аныктоо деп аталат.

2. Дагы бир белгилей турган нерсе – жогорку аныктамаларда киши да, адам да “жан” деп берилген. Ал эми “жан” түшүнүгү өтө эле көп маанини берет. Ошол эле китепте “жан” түшүнүгү “тың”, тирүүлүктүн белгиси, материалдуу дененин биологиялык, физиологиялык, психологиялык активдеги ишмердиги, киши, адам ж.б. деп берилген. Бул жерде дагы аталган түшүнүктөрдүн бири-бири менен болгон карым-катнашын тактоо, алардын белгилерин бири-бирине шайкеш келтирүү зарылдыгы жатат.
3. Эми талдоону талап кылган дагы бир түшүнүк – бул “инсан” түшүнүгү. Сөздүктө инсан термини жеке адам (личность) деп гана көрсөтүлгөн. Мында инсан түшүнүгүнүн мазмуну ачылган эмес.
4. Орус тилинде жогорку үч түшүнүк эки гана термин менен белгиленет: “человек”, “личность”. Орусча сөздүктөрдө “Человек – субъект исторического процесса, развития материальной и духовной культуры на Земле, биосоциальное существо, генетически связанное с другими формами жизни, выделившееся из них благодаря способности производить орудия труда, обладающее членораздельной речью, мышлением и сознанием. Личность – человеческий индивид в аспекте его социальных качеств – взгляды, способности, потребности, интересы, моральные убеждения. Личность – это динамичная, относительно устойчивая целостная система интеллектуальных, социально-культурных и морально-волевых качеств человека, выраженных в индивидуальных особенностях его создания и деятельности”. Айтылгандардын негизинде киши, адам, инсан түшүнүктөрүнүн мазмунун терең ачуу, алардын жалпы жана бирин экинчисинен айырмалоочу маңыздуу белгилерин аныктоо милдети турат. Бул маселе жалпысынан философия илимине таандык болгону менен, педагогика илимине да толук тиешелүү. Анткени педагогика адам таануу, адамдын калыптанышы менен өнүгүшүнө таасир берүүлөрдүн закон ченемдери жөнүндөгү илим.
5. Бул айтылгандардын негизинде жогорку үч түшүнүктүн жумушчу маанисин тактап алалы. Киши – ойлоо, сүйлөө жана кайсы бир ишти аткаруу жөндөмү бар тирүү жан. Адам – моралдык жана интеллектуалдык жакшы сапаттары бар киши. Инсан – аң-сезими менен аракетинде оң маанидеги жекече өзгөчөлүгү бар адам.
6. Инсанды калыптандыруу эки мааниде түшүндүрүлөт:
7. Инсандын өнүгүүсү, анын процесси жана натыйжасы катары калыптануусу, б.а. психологиялык маанилер;
8. Инсандык максат багыттуу тарбияда калыптануусу, педагогикалык мамилелер.
9. Инсанды калыптандырууда педагогикалык жана психологиялык маселелер бири-бири менен бирдикте жүргүзүлөт.

Адамдардын тарых менен бирге жашашы жана өткөн тарыхын билиши үчүн тарыхый романдарга өзгөчө көңүл бурулган. Тарыхчы жана тарыхый роман жазган жазуучу бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, жетишпеген жактарын толуктап турушат. Бирөө тарыхты жазып, анын хронологиясын түзүп, себеп жана жыйынтыктарын изилдесе, бирөө тарыхый окуяларды жандандырып, тарыхты конкреттүү мүнөздөйт. Тарыхчы тарыхый окуянын туура эмес жактарын далилдеп, аны ондошу керек. Же болбосо жазуучу тарыхый чыгарма жазууда одоно каталарды кетирүүсү ыктымал. Тарых менен адабият эки башка илим болсо да, кээ бир

учурларда бири-бирине булак боло алат. Тарыхый роман, кандайдыр бир тарыхый доорду же тарыхый окуяны чындыкка жакындаштырып, көркөмдөштүрүп баяндаган романдын бир түрү. [Göğebakan, 2004: 15] Өзөн тарыхый роман жөнүндө мындай дейт: “Тарыхый роман, өткөн кылымдарда болуп өткөндөй, бир канча окуя жаратып, аны кандайдыр бир тарыхый чындык менен айкалыштыруу менен бирге, ошол доордогу окуялар менен жашоону чагылдырып, ойдон чыгарылган образдарды чындыкка айланткан романдын бир түрү болуп эсептелет. “Жазуучунун көзү менен көрүп-билбеген кандайдыр бир доорду тарыхый чындык менен айкалыштырып жазган чыгармасы - тарыхый роман деп аталат.” [Tural, 2003: 241] Тарыхый роман инсандардын портретин туура тартуусу керек. Бул, жазуучу баяндай турган доордогу маалымат, жазуучу менен материалдын байланышы жана жазуучунун максаты менен тыгыз байланышкан. Доордун социалдык-маданий түзүлүшү бир гана тарыхчыларга эмес, тарыхый роман жазган жазуучуларга да өз таасирин тийгизип, жазуучунун ошол эле убакта мыкты тарыхчы болуусу менен бирге, тарыхчылардын методун да мыкты билүүсүн талап кылат. Жазуучу муну менен бирге, чыгарманын адабий өлчөмүн да мыкты билүүсү зарыл. Ал тарыхый окуяны жакшылап изилдеп, чыгармасын романдын деңгээлине жеткирүүсү керек. (Бул тарыхый чындыктын негизинде жазылса да, толук бойдон монтаждаланган жана окуя анын тегерегинде ишке ашат. (Aust-Göğebakan, 2004: 26) Жазуучу тарыхый чындыктарды пайдалануусу керек. Бирок ошону менен бирге, ал өз көркөмдүүлүгүн да жоготпошу керек. Тарыхый роман максатына жетүүсү үчүн, окуя болуп жаткан доордун жашоо-шарттарын, элдердин психологиясын, социалдык абалын, тилин, кийимин, оюн-күлкүсүн, окуя болуп жаткан жердин географиялык абалын, анын тарыхын жакшы билүүсү керек. Чыгарма тарыхтан алынса да, автор бул жерде өзүнүн фантазиясын колдонуп, окуяны бурмалай алат. [Gürsel, 2003: 40] Башка жагынан алып карасак, орус адабиятынын дүйнөлүк адабиятта алган орду чоң. Ал кыргыз адабиятына өтө чоң таасир тийгизген. Кыргыз адабиятчылары, сынчылары андан сабак алып, анын принциптерине таянышкан. 20-к. 30-ж. орус адабиятында тарыхый роман түшүнүгү менен байланышкан макалаларда бул жанрдын эң маанилүү элементи - тарыхый инсан экендиги баса Кыргыз тарыхый романистикасы тууралуу жаңы табылгалар (119-бетте) белгиленген. Серебрянский бул тууралуу мындай дейт: “Тарыхый чыгарманын бир гана темасы эмес, каармандары да тарыхый инсан болушу керек.” [Серебрянский, 1936: 153] 1940 жана 1950-жж. болсо, романдарда каармандардын кыймыл-аракеттери, алардын образдарын жаратуу биринчи планда турганын байкоого болот, бирок тарыхый романдарда образдар системасы адабиятчылар арасында романдардын башка түрлөрүнө караганда тарыхый романдарда образдардын мааниси анча чоң эмес экендиги жөнүндө айтылат. Анткени, тарыхый романдарда болуп жаткан окуя маанилүү. Ошондуктан, жазуучу аларды экинчи планга коёт. Тарыхый романдын автору каармандарын ойдон чыгарышы да мүмкүн. Ойдон чыгарылган каарман болсун, же тарыхый инсан болсун, алар тарыхый чындыктын негизги себептерин ачууга жардам берет. Тарыхый романдын мындай түрүнүн пайдубалын тарыхый инсандар эмес, калктын жашоо турмушун өзгөрткөн тарыхый окуялар түзгөндүгү жөнүндө ой-пикирлер пайда болуп, буга ылайык изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Мессер, Ленобл жана Щербинанын изилдөө иштери мына ушул тема менен байланышкан. 1970-ж. Александрова,

Варфоломеев, Романенкова жана Пауткин сыяктуу советтик адабиятчылар тарыхый роман менен байланышкан типологиялык илимий изилдөө иштерин актуалдаштырган. Элдин турмушун тарыхый-философиялык жактан изилдеген жазуучулардын тарыхый романга болгон мындай кызыгуусун окурмандар алардын талантынын бир критерийи катары баалаган. Чыгармаларда адамдын жан-дүйнөсүн ар тараптан изилдөөдө роман жанры калыптанган жанр катарында каармандын образы инсандар мамилесинде ачылат. Окуяга бай тарыхый жанрда жашаган тарыхый инсандар чыгарманын мазмунун өнүктүрөт жана окуянын негизги өзөгүн түзөт. Изилдөөчү И.Я.Эсалнектин [Эсалнек А.Я., М., 1991, 20-б] ою боюнча үч нерсе: инсан, анын чөйрөсү жана чөйрө романдын структурасын түзөт. Көркөм адабиятта тарыхый окуя образдуу ойлоонуунун мыйзам ченемине баш ийгендиктен, [Реалистические формы изображения действительности, Тбилиси, 1986, 84-б] тарыхый инсандардын образы ойдон чыгарылган каармандар чөйрөсүндө же чыгарманын мазмунун түзгөн кырдаалда ачылат. Тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн сүрөттөө үчүн жазуучу ойдон чыгарылган типтүү каарманды кошо алып жүрөт. Анткени прототипке караганда типтүү каарманды сүрөттөө мүмкүнчүлүгү кенен. Ошондуктан тарыхый инсан тарыхый окуянын өнүгүшүнө жол ачат башкача айтканда, дегеле роман жанрында негизги өзгөчөлүктөрдүн бири инсандардын ортосундагы конфликт сюжеттин өнүгүшүнө багыт берет. Теориялык адабияттарда берилгендей интрига каармандардын кыймыл-аракетин, чыгарманын мазмунун тескеп туруучу каражат. Кыргызстан эгемендүү болгондон кийин жазылган тарыхый-биографиялык романдар адабий жана техникалык каталарга ээ болсо да, авторлор совет режими урагандан кийин кандайдыр бир тарыхый чындыкты окурманга сунуп, ошол убакта ак жерден караланган тарыхый инсандарды эч болбосо адабият дүйнөсүндө актоого аракет кылышканы өтө маанилүү. Бул эгемендүүлүгүн жаңы колуна алган Кыргызстан сыяктуу жаш мамлекеттин улуттук аң-сезиминин ойгонушуна өбөлгө болот. Бул жагынан алганда жогорку романдар мактоого ылайык экендигин белгилей кетүү керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. К.Артыкбаев. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. –Ф.1982;
2. Асаналиев К. Азыркы психологиялык роман //Кыргызстан маданияты, 2002, №8, 4-5-беттер;
3. Асаналиев К. Улуттук тарых жана көркөм андоо //Кыргызстан маданияты. 1992, №7, 10-бет;
4. Бейшеналиев Ш. Тарыхый чындыкты чагылдыруунун идеялык көркөмдүк критерийи тууралуу. // Ала-Тоо, 1991, №2. 144-бет;
5. Сактанов К. Маркумдар үнү. Б.1991;
6. Станалиев С. Касым Тыныстанов. –Б.2002.;
7. Ү. Култаева. Кыргыз тарыхый романистикасы. –Б., 2006;
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. –Б., 2008;
9. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. –Ф., 1987;
10. Түлөгабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары. –Ф., 1978.

11. Реалистические формы изображения действительности: Сборник статей, Тбилиси, 1986, 84-б
12. Серебрянский М.И. Советский исторический роман, М., 1936: 153.
13. Эсалнек А.Я. Типология романа, -М., 1991, 20-б.
14. Aust-Göğebakan, 2004: 26-б.

УДК 796. 078 (1-4)

Карабаева Б. Т., Салманова Г. А.

И.Арабаев атындагы КМУ, дене тарбия кафедрасы, ага окутуучу,
И.Арабаев атындагы КМУ, дене тарбия кафедрасы, ага окутуучу

Карабаева Б. Т., Салманова Г. А.

КГУ им И.Арабаева, кафедра физической культуры, старший преподаватель
КГУ им И.Арабаева, кафедра физической культуры, старший преподаватель

Karabaeva B. T., Salmanova G. A.

KSU named after I. Arabaev, Department of Physical Education, Senior Lecturer,
KSU named after I. Arabaev Department of Physical Education, Senior Lecturer,

**КЫРГЫЗСТАНДА ТОГУЗ КОРГОЛДУН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ
СТАНОВЛЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТОГУЗ КОРГООЛА
В КЫРГЫЗСТАНЕ
FORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF TOGUZ KORGOOL
IN KYRGYZSTAN**

Аннотация: Макала Кыргызстандагы тогуз коргоолдун тарыхына жана өнүгүү келечегине арналган. Тогуз коргоол оюндун манкал түркүмүнө кирет («кыймыл» деген сөздөн алынган). Оюнчунун максаты мүмкүн болушунча көп коргоол (шагыл таш) алуу. «Тогуз» деген сөз «тогуз» деп которулат – ар бир оюнчуда тогуз тешик бар, анын ар биринде тогуз коргоол бар. Ошондой эле оюнчуларда казылган шагыл таштарды койгон казан бар. Эмгекте Тогуз-Корголдун Кыргызстандагы ар кандай тарыхый доорлордогу пайда болушу жана эволюциясы жөнүндө кеңири маалымат берилген. Бул макала Кыргызстанда тогуз-коргоолдун өнүгүү процессин тереңирээк изилдөө үчүн баалуу булак материалы жана Кыргыз Республикасынын апрель жылдагы мыйзамында белгиленген өнүктүрүү программасынын алкагында спорттун бул түрүн өркүндөтүүнүн жолдорун аныктоо үчүн пайдалуу колдонмо болуп саналат. 21, 2003 № 84 "Кыргыз Республикасындагы улуттук спорт жөнүндө". Интеллектуалдык оюн ого бетер атаандаштыкка ээ болуп, эс тутумдун, интеллекттин, тапкычтыктын, кыраакылыктын жана комбинациялуу ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түздү». Ошон үчүн учурда Тогуз-Коргол ар бир интеллигенттин логикалык ой жүгүртүү өнөрүнө айланган.

Аннотация: Статья посвящена истории и перспективам развития тогуз коргола в Кыргызстане. Тогуз коргоол принадлежит к семейству игр манкала (происходит от слова "движение"). Цель игрока — получить как можно больше коргоолов (камешков). Слово "тогуз" переводится как "девять" — у каждого игрока есть девять лунок, в каждой из которых находится по девять коргоолов. Также у игроков есть казан, куда они складывают добытые камешки. В работе представлена обширная информация о появлении и эволюции тогуз-коргола в Кыргызстане на протяжении различных исторических периодов. Данная статья является ценным исходным материалом для более глубокого изучения процесса развития тогуз-коргола в Кыргызстане и полезным руководством для определения пути совершенствования этого вида спорта в рамках программы развития, установленной в законе Кыргызской Республики от 21 апреля 2003 года №84 «О национальных видах спорта в Кыргызской Республике». Интеллектуальная игра стала еще ярче проявлять состязательность, способствовать развитию памяти, сообразительности, находчивости, расчетливости и комбинационного мышления. Поэтому-то, в настоящий момент тогуз-коргол стал искусством логического мышления для каждого интеллектуала.

Annotation: The article is devoted to the history and prospects for the development of toguz korgol in Kyrgyzstan. Toguz korgool belongs to the mancala family of games (derived from the word "movement"). The player's goal is to get as many korgools (pebbles) as possible. The word "toguz" is translated as "nine" - each player has nine holes, each of which contains nine korgools. The players also have a cauldron where they put the mined stones. The work provides extensive information about the appearance and evolution of the Toguz-Korgol in Kyrgyzstan over various historical periods. This article is a valuable source material for a deeper study of the development process of toguz-korgool in Kyrgyzstan and a useful guide for determining the way to improve this sport within the framework of the development program established in the law of the Kyrgyz Republic dated April 21, 2003 No. 84 "On national sports in Kyrgyz Republic". Intellectual play has become even more competitive, promoting the development of memory, intelligence, resourcefulness, prudence and combinational thinking. That is why, at the moment, Toguz-Korgol has become the art of logical thinking for every intellectual.

Негизги сөздөр: калыптануу, тенденция, өнүгүү, тогуз-коргол, жаштардын тарбиясы, улуттук оюн, келечеги, изилдөө.

Ключевые слова: становление, тенденция, развитие, тогуз-коргол, воспитание молодежи, национальная игра, перспективы, исследования.

Key words: formation, trend, development, toguz-korgol, youth education, national game, prospects, research.

Научное внимание ученых сосредоточено на новом и перспективном направлении, связанном с национальным видом спорта, игрой тогуз-коргоол [3]. Мы исследуем историю возникновения и развития этой национальной игры в Кыргызстане, а также анализируем перспективы ее развития в современном мире. В наших исследованиях мы уделяем внимание статистической стороне игры, фиксируем результаты соревнований и состояние команд, а также достижения отдельных игроков, которые внесли значительный вклад в развитие тогуз-

коргоола в Кыргызстане [2]. Особое внимание уделяется отношению государственных структур к развитию тогуз-коргоола в качестве социокультурного явления и их роль в привлечении молодежи к занятиям этой игрой и спортом в целом. Тогуз-коргоол способствует развитию индивидуальности, предоставляя возможность самовыражения и наполняя это процесс позитивным содержанием. Уже в XIX веке народными играми и соревнованиями киргизов заинтересовался Н.А. Добролюбов, русский революционный демократ. Были описаны и запрещены опасные и унижительные виды национальных игр, а также проводилась работа по определению правил состязаний, включая аристократическую игру "тогуз-коргоол". В историческом постановлении ЦК РКП(б) от 13 мая 1925 года подчеркивалось, что развитие спортивного движения среди коренного населения национальных республик и областей является одной из приоритетных задач [4].

Критический подход к освоению национальных видов спорта киргизского народа играл важную роль в превращении народных форм физических упражнений в один из видов социалистической физической культуры. В 1927 году ВСФК РСФСР одобрил практику развития национальных видов спорта среди коренного населения республики. В резолюциях 1-го Среднеазиатского совещания по физической культуре и спорту (1931) также отражалась необходимость развития народно-национальных видов спорта [3,4].

В материалах специальной выездной сессии Всесоюзного комитета по делам физической культуры и спорта при СНК СССР (1936) отмечалось недостаточное количество материала по народно-национальным видам спорта, а также недостатки местных физкультурных организаций в развитии национальных видов спорта. Были выдвинуты требования к систематической и плановой работе в этом направлении.

В послевоенное время национальные виды спорта были окончательно изучены, регламентированы и включены в практику советского физкультурного движения. Особую роль в этом сыграли республиканские спартакиады по национальным видам спорта, которые проводились в 1949-1953 годах [2,5].

Первая спартакиада Киргизской ССР по национальным видам спорта в 1949 году собрала 223 спортсмена, которые состязались в куреше, оодарыше, ордо и тогуз-корголе. В игре тогуз-коргоол победителем стал 69-летний Тургунбек Алымбеков.

Если в 1949 году народные виды спорта занимались 3469 человек, то уже в 1951 году их число почти удвоилось и составляло 6539. Были разработаны правила по национальным видам спорта специальной комиссией Комитета по делам физической культуры и спорта при Совете министров Киргизской ССР [3].

Постановлением коллегии Комитета по физической культуре и спорту при Совете министров Киргизской ССР от 31 августа 1971 года были утверждены правила соревнований и положение об "Единой республиканской спортивной классификации по киргизским национальным видам спорта и играм" на 1972-1980 годы.

В независимой Кыргызской Республике были возобновлены состязания по национальным видам спорта и народные подвижные игры. К 1000-летию эпоса "Манас" (1995 год) и к празднованию 3000-летия города Оша были проведены соревнования по национальным играм и видам спорта, а также спартакиады по национальным видам спорта.

В настоящее время существуют федерации по национальным видам спорта, такие как "кёкбёрю", "тогуз-коргоол" и "куреш". Для этих видов спорта утверждены спортивные звания, такие как "ат чабыш", "оодарыш", "ордо", "жорго салыш", "тыйын эн-мей", "упай", "кулатуу" и "тогуз-коргоол"[6].

В настоящее время в Кыргызстане развивается более 10 национальных видов спорта и 60 народных игр. Часть из них уже была систематизирована и описана, а всего известно не менее 270 игр, преимущественно подвижных. Многие народные игры широко используются в школах, на уроках физкультуры и во время внеклассных и внешкольных мероприятий. Важно отметить, что ни одно крупное торжество в Кыргызстане не обходится без проведения состязаний по национальным видам спорта и народным играм[2].

Основной целью данного исследования является выявление основных тенденций становления и развития тогуз-коргоола как вида спорта и средства массовой физической культуры, а также определение его места в воспитательных процессах нашего общества. Сама жизнь в спорте указывает на необходимость более глубокого изучения истории национальной игры "тогуз-коргоол".

Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи:

1. Изучить исторические условия развития тогуз-коргоола в Кыргызстане.
2. Проанализировать особенности становления и развития тогуз-коргоола после обретения независимости Кыргызской Республики в различных регионах.
3. Выявить основные проблемы и перспективы развития, а также состояние тогуз-коргоола в современном Кыргызстане и подготовить материалы для дальнейшего изучения роста этой игры.

Достижение указанной цели поможет не только повысить эффективность организационных структур, но и актуализировать пропаганду и популяризацию тогуз-коргоола как на любительском, так и на профессиональном уровне. Путем использования уже имеющихся материалов и разнообразия системы подготовки можно улучшить координацию деятельности на различных уровнях, что способствует развитию детско-юношеских спортивных школ, достижению более высоких спортивных показателей в чемпионате Кыргызской Республики и на международном уровне[3,4].

В данном исследовании представлены заключения и материалы о подготовке и обучении детей игре тогуз-коргоол в детско-юношеских спортивных школах и вузах Кыргызстана. Работа проводилась совместно с Государственным агентством по делам молодежи и по физической культуре и спорта при Правительстве Кыргызской Республики с 16 по 28 января 2017 года. Основная цель проверки и оценки текущей ситуации по развитию национальных видов спорта, в том числе тогуз-коргоола, в Чуйской, Иссык-Кульской, Таласской, Джалал-Абадской, Нарынской, Ошской и Баткенской областях, а также в городе Бишкеке[3].

В ходе исследования были посещены 43 детско-юношеские спортивные школы, 4 специализированные детско-юношеские спортивные школы олимпийского резерва, 10 детско-юношеских клубов по физической подготовке и детско-юношеские спортивные клубы.

Общее количество занимающихся детей по разным видам спорта во всех областях составило 33080 человек.

В Таласской области находится 7 детско-юношеских спортивных школ с общим числом занимающихся - 5053 человека. В этих учреждениях основное внимание уделяется развитию вольной и греко-римской борьбы. Кроме того, здесь развиваются такие виды спорта как кыргыз-куреш, бокс, шахматы, легкая атлетика, футбол, дзюдо, волейбол, баскетбол, тяжелая атлетика и настольный теннис.

В Чуйской области находятся 3 детско-юношеские спортивные школы со списком занимающихся в 1741 человек. В этих учреждениях активно развиваются вольная и греко-римская борьба, футбол, волейбол, бокс, шахматы, легкая атлетика, тогуз-коргоол, дзюдо, самбо, баскетбол, тяжелая атлетика и настольный теннис.

В Джалал-Абадской области находится 13 спортивных учреждений с числом занимающихся в 8026 человек. В этих учреждениях основное внимание уделяется вольной и греко-римской борьбе, баскетболу, волейболу и боксу, а также развиваются кыргыз-куреш, шахматы, легкая атлетика, футбол, дзюдо, тяжелая атлетика, настольный теннис, кикбоксинг, ордо, каратэ-до, алыш и самбо.

В Иссык-Кульской области расположено 9 спортивных учреждений с числом занимающихся в 3821 человека.

Таким образом, проделанное исследование позволяет развивать тогуз-коргоол, как и другие виды спорта, на различных уровнях подготовки. Это поможет улучшить работу детско-юношеских спортивных школ и достичь более высоких спортивных результатов как на национальном, так и на международном уровнях.

В основном, в учреждениях Ошской области активно развивается вольная борьба, греко-римская борьба, кыргыз-куреш, бокс, шахматы, легкая атлетика, тогуз-коргоол, футбол, дзюдо, волейбол, баскетбол, тяжёлая атлетика, настольный теннис. В этой области находятся 2 детско-юношеских клуба физической подготовки (ДЮКФП), 2 детско-юношеские спортивные школы (ДЮСШ), 2 детско-спортивные школы (ДСШ), 1 детско-юношеский спортивный клуб (ДЮСК) и 5 ДЮСШ при Комитете физической культуры и спорта города Ош. Общее количество занимающихся спортсменов в районах составляет 5530 человек, а в городских школах - 3288 человек.

В учреждениях Ошской области также активно развивается волейбол, а также кыргыз-куреш, бокс, шахматы, легкая атлетика, тогуз-коргоол, футбол, дзюдо, баскетбол, тяжёлая атлетика, настольный теннис, вольная борьба и греко-римская борьба.

В Нарынской области находится 12 ДЮСШ, где также развиваются вольная борьба и греко-римская борьба, а также кыргыз-куреш, таэквондо, кулатуу, дзюдо, курош, ордо, бокс, шахматы, легкая атлетика, тогуз-коргоол, футбол, волейбол, баскетбол, тяжёлая атлетика, настольный теннис. Также занимаются зимние виды спорта, такие как хоккей и горнолыжный спорт.

В Баткенской области находятся 2 детско-юношеские спортивные школы (ДЮСШ) в городах Кызыл-Кия и Сулюкта. В ДЮСШ и ДЮКФП Баткенской области есть отделения по различным видам спорта, таким как вольная и греко-римская борьба, самбо, кыргыз-курош,

бокс, шахматы, легкая атлетика, тогуз-коргоол, футбол, волейбол, баскетбол, тяжёлая атлетика, настольный теннис, кикбоксинг.

В данной статье была проведена исследование тенденции развития тогуз-коргоола в Кыргызстане как национального вида спорта. Обнаружено, что особое внимание уделяется развитию этого вида спорта в разные периоды истории под влиянием экономических и политических изменений. Кроме того, большое значение придается развитию тогуз-коргоола в учебно-воспитательном процессе школ и вузов, особенно в Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта им. Б.Т. Турусбекова. Также дважды в год проводятся соревнования среди студентов и преподавательского состава по данному виду спорта.

Исследование показывает, что занятия по тогуз-коргоолу проводятся слабо в нашей стране, преимущественно только во время соревнований. Проверка по регионам показала, что лишь несколько спортивных школ из 43 детско-юношеских спортивных школ и 4 спортивных детско-юношеских общественных самодеятельных учреждений предлагают занятия по этому виду спорта, и количество занимающихся детей является невеликим. К большому сожалению, руководство ведомственных структур не всегда соблюдают закон Кыргызской Республики от 21 апреля 2003 года №84 "О национальных видах спорта КР"[1]. Почти в 43 (сорока трех) нами посещенных школах отсутствуют планы формирования учебных групп по отделениям, не хватает учебной документации и методических материалов по тогуз-коргоолу. Не соответствуют требованиям типового положения, спортивная подготовка и возраст учащихся. Спортивные разряды до кандидата в мастера спорта присваиваются не по требованию. Анализ спортивных результатов и проигрышей не проводится. В целом, можно заметить, что в нашей стране игра в тогуз-коргоол не получает достаточного развития, несмотря на то, что она предназначена именно для детей, обладающих интеллектуальным развитием и хорошим воспитанием. Руководителям государственных структур следует уделять больше внимания тренировочному процессу, а также организации и проведению соревнований по тогуз-коргоолу с привлечением большего числа участников.

Список использованной литературы:

1. Закон “О национальных видах спорта КР” от 21 апреля 2003 года №84 (В редакции Законов от 14.04.2008 г. №57, 18.05.2011 №25)
2. Кийизбаев М. С., Тюлегенов К. Ш., Асанов Т.О., Донских З.Н., Петина Р.Л. “Тогуз коргоол оюнунун тарыхы” Методикалык корсотмо курал - Б.; 2014 ж. - 106 б.
3. Кийизбаев М. С. “Тогуз коргоол сабагын окутуу методикасы ” Окуу китеби. Б.; 2014 ж. - 210 б.
4. Кийизбаев М. С., Нурсейитов А.Ж. “Тогуз коргоол боюнча мелдешке даярдануу”. Б.; 2007 ж. - 44 б.
5. Орозобаков Т., Чылымов, А. Тогуз Коргоол. — Фрунзе: Кыргызстан, 90 ж. - 100 б
6. Чылымов А., Тыныстанова Ч., Кенжеев А., “Тогуз коргоол оюнунун кодекси, классификациясы, окуу программасы” Б.; 1998 ж.

УДК:781.21(575.2) (04)

Кубанычбек кызы Назгул

И.Арабаев атындагы КМУ, Искусство жана дизайн факультети, магистрант

Кубанычбек кызы Назгуль

КГУ им. И.Арабаева, Факультет искусство и дизайна, магистрант

Kybanychbek kyzy Nazgul

I.Arabaev KSU, Faculty of Art Culture and Education, graduate student

**КЫРГЫЗСТАНДА ЖОГОРКУ МУЗЫКАЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ
БЕРҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В КЫРГЫЗСТАНЕ
DEVELOPMENT OF HIGHER-MUSIK PEDAGOGICAL EDUCATION
IN KYRGYZSTAN**

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасындагы жогорку музыкалык-педагогикалык билим берүүнүн өнүгүүсүнүн негизги аспектилерин, музыкалык-педагогикалык билим берүүнүн багытын ишке ашыруунун ыкмалары талкууланып, автор конкреттүү мисалдар аркылуу музыкалык билим берүү проблемасына өзгөчө көңүл бурган, музыкалык билим берүүнүн көйгөйлөрүн талдоого алган. билим берүүнүн жана тарбиялоонун колдонуудагы системасы жана аларды чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору сунушталды.

Аннотация: в статье рассматриваются основные аспекты развития высшего музыкально-педагогического образования в Кыргызской Республике, методы реализации направленности музыкально-педагогического образования, автор уделил особое внимание проблеме образования музыкального на конкретных примерах произведен анализ проблем сложившейся системы образования и воспитания и предложены возможные пути их решения.

Annotation: the article discusses the main aspects of the development of higher musical and pedagogical education in the Kyrgyz Republic, methods for implementing the direction of musical and pedagogical education, the author paid special attention to the problem of music education using specific examples, analyzed the problems of the existing system of education and upbringing and proposed possible ways to solve them.

Түйүндүү сөздөр: музыка, музыкалык билим, музыкалык педагогика, практика, педагогика, кесиптик, музыкалык чыгармачылык, музыка студенттери, адистик.

Ключевые слова: музыка, музыкально образование, музыкально-педагогический, практика, педагогика, профессиональный, музыкальное творчество, студенты-музыканты, специализация.

Key words: music, music education, music pedagogical, practice, pedagogy, professional, musical creativity, music students, specialization.

Азыркы этапта билим берүүнүн сапатын камсыз кылуу, коомдун интеллектуалдык жана чыгармачылык потенциалын жогорулатуу милдети өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн максаттары кеңири жайылган гуманитардык практика катары музыкалык билим берүүнү өнүктүрүүгө түрткү берди. Чыгармачыл жана жоопкерчиликтүү жарандардын жаңы муунун тарбиялоо талабын практикада ишке ашыруу музыкалык педагогикалык билим берүү системасын коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн баалуулуктарына кыйла шайкеш келген ыкмалардын негизинде өркүндөтүү зарылдыгын, ошондой эле музыкалык билим берүүнүн өнүгүүсү бай тарыхы бар же тез темп менен жүрүп жаткан өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө катары. Бул убакыттын ичинде ал узак жолду басып өттү жана өлкөнүн маданиятын өнүктүрүүнүн маанилуу фактору болуп калды.

Музыкалык педагогикалык билим берүү жогорку педагогикалык педагогиканын салыштырмалуу жаш тармагы болуп саналат. Музыкалык-педагогикалык факультеттер орто мектептердин мугалимдерин даярдоонун жалпы педагогикалык системасына мындан чейрек кылымдан бир аз ашык убакыт мурда кирген. Музыкалык педагогиканын өзү гуманитардык билимдин өзгөчө тармагы катары профессионалдык музыкалык билим берүүнүн (биздин коомдо булар консерваториялар, искусство институттары, музыкалык мектептер) негизинде калыптанган узак тарыхый өнүгүү жолун басып өттү, ошондой эле ышкыбоздордун үй-бүлөлүк музыкасы жана элдик музыка [1,52-53]

Учурда студенттик музыканттарды даярдоо процесси татаал жана көп компоненттүү. Студенттер коомдук-саясий жана психологиялык-педагогикалык циклдердин дисциплиналары менен катар аспаптык, дирижерлук-хордук жана тарыхый-теориялык (музыкалык) даярдыкка байланыштуу атайын музыкалык дисциплиналарды окушат. Мунун баары консерваториянын студентинин тар адистикке багытталган профессионалдык даярдыгынан принципалдуу айырманы түзөт, ал кездеги атайын музыкалык дисциплиналардын ар бири бир кесиптин негизи боло алат. Мына ошондуктан музыкалык педагогикалык билим берүүнүн азыркы теориясынын маанилүү жетишкендиги анын бир кесиптин ар түрдүү жактары катары айрым окуу дисциплиналарын талдоого багытталгандыгы болуп саналат.

Кыргызстандагы жогорку музыкалык билим берүү системасын реформалоо заманбап турмуштун талаптары, адис музыканттын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүндөгү өзгөрүүлөр менен байланышкан жана анын дүйнөлүк интеграцияга интеграцияланган шарттарында кесиптик билим берүүнү модернизациялоонун объективдүү тенденциялары менен шартталган. маданий-билим берүү мейкиндигин жана ата мекендик билим берүүнүн мыкты салттарын сактоо жана өркүндөтүү менен бирге жогорку музыкалык билим берүүнүн ар кандай ата мекендик жана батыш европалык билим берүү системаларын шайкеш

келтирүү. Изилдөө проблемасына системалуу, онтологиялык жана ишмердүүлүккө негизделген мамилелердин алкагында биз музыкалык билим берүүнүн теориясы жана аны ишке ашыруу боюнча, биринчи кезекте, ар кандай окуу тибиндеги жогорку окуу жайларында ишке ашырылышы боюнча атайын адабияттардын жана илимий изилдөөлөрдүн кеңири спектрин талдап чыктык. Авторлор музыкалык билим берүүнү маданий-тарыхый феномен катары карап, анын маңызын ар кандай жалпы педагогикалык, көркөм тарыхый жана жалпы көркөмдүк позициялардан ачып беришет [2,412-414]

– музыкалык билим инсанды коомдун музыкалык маданияты менен тааныштыруу процесси катары;

– музыкалык билим берүү окуучуларды музыкалык өнөргө эле эмес, бүтүндөй музыкалык маданият менен тааныштырууга багытталган музыканы этап-этабы менен билүү процесси катары;

– музыкалык билим берүү жалпы көркөм (массалык) жана кесиптик билимдин айкалышы катары;

– музыкалык билим берүү, музыкалык билим берүүнү, музыкалык окутууну жана музыкалык өнүгүүнү айкалыштырган интеграциялык концепция катары;

– музыкалык билим берүү музыкалык ишмердүүлүк үчүн зарыл болгон жана окутуунун натыйжасында алынган билимдердин, көндүмдөрдүн жана көндүмдөрдүн ассимиляция процесси жана жыйындысы катары;

– музыкалык билим берүү ар кандай музыкалык окуу жайларында музыкалык окутууну уюштуруу системасы катары.

Кыргыз музыкалык билим берүү практикасында азыркы учурда мугалим-музыканттарды даярдоо менен алектенген ар кандай окуу жайлары бар, азыркы учурда жалпы жана кошумча билим берүү системасы үчүн мугалим-музыканттарды (музыка мугалимдерин) даярдоо салттуу түрдө Кыргыз Республикасынын музыкалык-педагогикалык факультеттери тарабынан жүргүзүлөт. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин жогорку окуу жайлары. Искусство университеттеринин (консерваториялар, искусство жана маданият институттары) кесиптик жана кошумча билим берүү системалары үчүн жогорку профессионалдуу аткаруучу музыканттарды, теоретиктерди, музыка таануучуларды, композиторлорду, дирижёрлорду, хормейстерлерди даярдоо жаатында өзүнүн өзгөчөлүгү жана өзгөчө милдеттери бар.

Жогоруда аталган жогорку окуу жайларында профессионалдык музыкалык билим берүүнүн өзгөчөлүгү – педагогика тармагында жана музыкалык маданият тармагында бир эле убакта окутуу жана белгилүү бир окуу жайына тиешелүүлүгүнө жараша квалификациясынын деңгээли боюнча айырмаланган ар кандай тапшырмалар, адистиктер менен аткаруучулук болуп саналат. Студенттин аткаруучулук жана педагогикалык даярдыгынын айкалышы биринчи кезекте музыканын искусство катары өзгөчөлүгү жана музыкалык билим берүүнүн мазмунун берүү жана өздөштүрүү процессинин өзү менен аныкталат. Практиканы талдоо акыркы жылдарда жалпы жана кесиптик билим берүү системалары үчүн музыкант-педагогдорду даярдоодо чек араларды «тазалоого» карай туруктуу тенденцияны көрсөтөт. Маселен, кээ бир өлкөлөрдүн консерва-торияларында жана

маданият академияларында азыркы кезде музыкалык педагогикалык кафедралар, массалык (жалпы) музыкалык билим берүү системасы үчүн адистерди даярдоочу факультеттер (кафедралар) бар, ал эми көпчүлүк музыкалык-педагогикалык факультеттер бир катар адистиктердин тизмесин кеңейтишти. Аткаруучулук дисциплиналар, мисалы: вокал, музыка таануу, атайын аспаптар, хор дирижёру ж.б.[3,291-293]

Ушул тенденциянын аркасында заманбап мугалим-музыкантты кесиптик даярдоо анын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү чөйрөлөрүнүн мазмунун өздөштүрүү менен шартталган, биринчи кезекте булар музыкалык-аткаруучулук, музыкалык-педагогикалык, маданий-агартуучулук, социалдык-педагогикалык жана илимий. -методикалык чөйрөлөр. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында профессионалдык музыкалык педагогикалык билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири тарыхый-маданий мүнөздөгү маселелерди чечүүгө жөндөмдүү адисти даярдоо; ата мекендик жана чет элдик музыкалык маданияттын алкагында диалог жүргүзүүгө жөндөмдүү мугалим. Студенттердин кесиптик даярдыгынын мазмунунун тарыхый-маданий компоненти университеттин бардык окулуучу дисциплиналарында камтылган, бул университеттин окутуучулары тарабынан студенттердин маданий өзгөчөлүгүн аныктоо, байытуу жана пайдалануу максатында атайын иштердин зарылдыгын көрсөтөт. Музыкалык-педагогикалык билим берүүнүн өзгөчөлүгү музыкалык аткаруучулуктун, теориялык жана методикалык даярдыктын биримдиги болуп саналат. Биз үчүн бул принципалдуу мааниге ээ кенири профилдеги мугалим-музыкант азыркы кездеги жалпы музыкалык билимдин чындыгы болуп санала тургандыгы. Ошого жараша музыкалык педагогикалык факультеттердин бүтүрүүчүсү өзүнүн кесиптик билимин жана жөндөмүн жалпы билим берүү мекемелеринде, музыка мугалими катары гана эмес, билим берүүнүн, маданияттын башка көптөгөн тармактарында колдонууга даяр болушу керек. Жаш адиске коюлган заманбап талаптардын айырмасы анын ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүнүн олуттуу кеңейиши жана кесиптик компетенттүүлүктүн деңгээлинин жогорулашы менен байланыштуу. Болочок музыка мугалимдерин даярдоо үчүн тарыхый-маданий багыттын маанисин так түшүнүү менен гана, музыка таануучулар, музыка мугалимдери тарабынан окуу-тарбия процессинде дисциплина аралык байланыштарды түзүү зарылчылыгын түшүнүү менен гана баса белгилей кетүү керек. дисциплиналарды аткарууда жана методисттерде бардык окуу пункттары боюнча профессионалдык жактан тиешелүү билимдерди үйрөнүү мүмкүнбү?[4,230-231]

Бул жагдайды колдонуудагы технологиялар жана салттуу окутуу ыкмалары университетте билим алып жаткан студенттердин көбүрөөк маалыматтуу бөлүгү үчүн иштелип чыккандыгы татаалдаштырат.

Билим берүү практикасында эң өнүккөн жана сыналган бул – билим берүүнүн теориясы жана практикасы үчүн методологиялык негиз катары кызмат кылган маданий мамиле[5,256]. Ал адамды маданияттуу адам катары түшүнүүгө багытталган, андан инсанга багытталган билим берүү концепциясынын гуманисттик багыты келип чыгат, мында ал багытталган адамдын образы анын маданий көз карашы менен дал келет.

Музыкалык студенттерди теориялык жана методологиялык деңгээлде даярдоодо культурологиялык мамиленин тарыхый компонентин ишке ашыруу тажрыйбасы окуучуларга

тарыхый жана маданий мыйзам ченемдүүлүктөрдү түшүнүү үчүн тарыхый изилдөө методдорунун эң толук комплексин колдонуу зарыл экендигин көрсөттү. Болочок музыка мугалиминин музыкалык педагогикалык даярдыгынын тарыхый багытын ишке ашыруунун негизги ыкмалары болуп төмөнкүлөр саналат: тарыхый, хронологиялык, хронологиялык-проблемалык, мезгилдик, салыштырма-тарыхый, ретроспективдүү, системалык-структуралык, статистикалык, синхрондук методдор, ошондой эле социологиялык изилдөө. Бул ыкмалар жеке мурда изилденген жана изилденген дисциплиналардын ортосундагы байланыштарды издөө үчүн колдонулат.

"Окуя" талааларын, кесиндилерди жана диаграммаларды түзүү. Алардын жардамы менен музыкалык маданияттын жана педагогиканын тарыхынан алынган маалыматтардын базасында ар кандай убакыт аралыгында бөлүмдөрдү түзүүгө болот, бул жеке теориялардын өсүү тарыхый чекиттерин аныктоого, илимдин тарыхый карталарын түзүүгө, илимдин тарыхый карталарын түзүүгө мүмкүндүк берет. Маданият тарыхы жана педагогиканын тарыхы өнүгүүнүн негизги пункттарын ынандыруу көрсөтүү менен. Жетектөөчү принциби – болгон билимди уюштуруу аркылуу жаңы билимдерди алуу. Студенттердин ишинин жыйынтыгы графикалык түрдө берилиши же таблицкага киргизилиши мүмкүн [6, 140-142]. Музыкалык-аткаруучулук деңгээлде келечектеги музыка мугалиминин профессионалдык билим берүүсүндөгү тарыхый багытты ишке ашырууга жана анын баштапкы билимине карабастан студент-музыканттын окуу-музыкалык жана аткаруучулук ишмердүүлүгүндө дисциплиналар аралык байланыштарды орнотууга мүмкүнчүлүктөрдү табууга болот. Тарыхый-маданий көз караштан алганда окуу-практикалык иш-чараларга элементардык музыкалык аспаптарды киргизүү мындай иштердин бир мисалы болуп саналат. Мында музыкалык аспаптардын пайда болуу тарыхы, алардын географиялык таралышынын өзгөчөлүктөрү, жашап өткөн тарыхый доорлору жана ансамблдерде жана оркестрлерде колдонулуш өзгөчөлүктөрү ж.б.

Мына ушул үзгүлтүксүз «тирүү» тарыхый өңүттөн музыкалык-аткаруучулук, теориялык жана методологиялык деңгээлде изилденип жаткан дисциплиналардын алкагында программалык материалдарды терең үйрөнүүгө, методикалык ыкмаларды аң-сезимдүү өздөштүрүүсүнө шарт түзөрүн эмгек практикасы көрсөттү. Педагогикалык иште жана жалпысынан келечектеги музыка мугалимдеринин музыкалык-педагогикалык потенциалын активдүү калыптандырууда. Ошентип, изилдөөбүздүн контекстинде биз кесиптик даярдоонун максатын музыкалык маданияты жогору, профессионалдуу тарыхый-маданий ой жүгүртүүгө ээ, тарыхый-маданий жактан системалуу талдоо жүргүзүүгө жөндөмдүү адисти (музыка мугалимин) калыптандыруу деп эсептейбиз. Музыкалык маданияттын жана билим берүүнүн кубулуштары, анын ичинде аларды өздөрүнүн маданий, тарыхый, музыкалык баалуулуктарынын системасына киргизүү [7, 25-27].

Музыкалык студенттерди даярдоодо культурологиялык мамиленин тарыхый компонентин ишке ашыруу жалпы гуманитардык, музыкалык, педагогикалык жана тарыхый жактан айкалыштыруунун маанисин музыка таануучулар, музыка жана аткаруучулук сабактарынын мугалимдери жана методисттери так түшүнгөндө гана ишке ашырылышы мүмкүн. музыкалык-педагогикалык билим берүүдө маданияттуу тарбиялоо, мындай изилдөө

келечектеги музыка мугалиминин педагогикалык техникасын калыптандыруу проблемасынын толуктугун жана көп кырдуу мүнөзүн түгөнбөйт, аны андан ары изилдөө жана тынымсыз өзгөрүп турган социалдык шарттарды эске алуу зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдуллин, Э.Б. Жогорку билим берүү системасындагы музыкалык педагогиканын маселелерине методологиялык анализ: окуу куралы / Э.Б. Абдуллин. – Б.: Прометей, 2019. 291– 293-б.
2. Баренбойм, Л. Музыкалык педагогика жана аткаруучулук / Л.А. Varenboim. – Л., 2018. 25-27- б.
3. Булатова О.С. Педагогикалык чеберчилик. – Б., 2018. 52-53- б.
4. Сулова, Н.В. Музыкалык тил музыкалык педагогикалык технологиянын негизи / Н.В. Сулова // Музыкалык билим, теория. 2019. – 470 б.
5. Цукерман, В.А. Музыкалык теориялык очерктер жана этюддар / В.А. Zuckerman. – М.: Советтик композитор, 2019. 256- б.
6. Цыпин Г.М. Музыкалык ишмердиктин психологиясы: көйгөйлөр, пикирлер жана пикирлер. – М., 2017.230-231- б.
7. Чернявская А.П. Музыкалык-педагогикалык технология. 2019. 140-142- б.

УДК : 57(07)

Оторбаева К.З., Берикова А.Б., Садырбекова А.Т.

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистранты,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистранты,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистранты

Оторбаева К.З., Берикова А.Б., Садырбекова А.Т.

Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистрант,
Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистрант,
Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистрант

Otorbaeva K.Z., Berikova A.B., Sadyrbekova A.T.

Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students,
Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students,
Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students

**ОКУУЧУЛАРДЫН КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ ЖӨНҮНДӨ
О НЕОБХОДИМОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У ШКОЛЬНИКОВ
ABOUT THE NECESSITY TO DEVELOP CRITICAL THINKING
IN SCHOOLCHILDREN**

Аннотация: Макалада мектеп окуучуларынын окуу процессинде критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү зарылчылыгы жөнүндө сөз болуп, «сынчыл ой жүгүртүү» түшүнүгү аныкталат жана химия сабагындагы критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн ар кандай ыкмаларды колдонуу мисалдары келтирилген.

Аннотация: в статье рассматривается о необходимости развития критического мышления школьников в процессе обучения, определяется понятие “критического мышления” и приводятся примеры для использования различных методов развития критического мышления на уроках химии.

Annotation: The article discusses the need for developing critical thinking skills in schoolchildren in the learning process, defines the concept of “critical thinking” and provides examples for using various methods to develop critical thinking in chemistry lesson.

Негизги сөздөр: билим берүү, сынчыл ой жүгүртүү, табигый билим берүү, медиасабак, педагогикалык эксперимент.

Ключевые слова: Образование, критическое мышления, естественное образование, медиаурок, педагогический эксперимент.

Keywords: Education, critical thinking, science education, media lesson, pedagogical experiment.

Жашоонун маанилүү жана жеке максаттарын андап билүү мезгилинде ар бир адамдын жана бүткүл коомдун алдында татаал милдет турат: учурдагы окуяларды талдай билүү; учурдагы окуяларга жана ар кандай көз караштарга сабырдуулук менен мамиле кылуу; божомолдорду текшерилиши керек болгон гипотеза катары кароо жана бул сыноого туруштук бербегендерин четке кагуу; өзүңө жана сени курчап турган дүйнөгө карата сын көз карашты калыптандыруу.

Бүгүнкү мектеп окуучулары 10-15 жылдан кийин ар кандай социалдык чөйрөдө, өндүрүштө иштешет жана алар канчалык көп маалымат менен күрөшө тургандыгын, алардын ар биринин жашоосунда эмнелер талап кылынарын алдын ала билишет, бирок ага кантип даяр болуу керектиги тууралуу маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк жок. Маалыматтын кескин көбөйүп жаткан агымы биздин жашообузга оң таасирин тийгизүүдөн тышкары, тез арада чечүүнү талап кылган көптөгөн жаңы суроолорду жаратаарын эске алуу зарыл. Балага жеткиликтүү маалыматтын чоң көлөмү билим берүүнүн принципиалдуу жаңы кырдаалын түзөт. Бирок анын таасири, мында мектептин бедели дайыма эле негизги багыт боло бербейт. Мындан тышкары, бала электрондук каражаттан алган маалымат «структуралык-мазмундук логикалык байланышка ээ эмес жана баланын жашоосуна, анын өнүгүү процессине ыңгайсыз түрдө түшөт». Жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын тексти окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу жаатындагы компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү зарылчылыгын, ошондой эле мектеп окуучуларынын «маалыматтык коопсуздуктун негиздерин, маалыматтык-коммуникациялык технологияларды жана Интернетти коопсуз колдонуу

жөндөмдүүлүгү» жана «социалдык чөйрөнүн терс таасирине туруштук берүү жөндөмүн» калыптандыруу зарылчылыгы турат.

Бирок биз сунуш кылган изилдөөнүн идеясы химияны окутуу процессинде критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн каражаты катары интернет ресурстарын пайдалануу болуп саналат. Бул планды ишке ашыруунун негизи интернет ресурстарын интеграциялоо идеясы болуп саналат. Окуучуга багытталган педагогикалык технология – орто мектептин химия курсунда критикалык ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү технологиясы (ТРКМ) деп аталат.

Критикалык ой жүгүртүү технологиясын ийгиликтүү колдонуунун мындай мисалдары химияны үйрөнүү контекстинде окуучулардын аналитикалык жана критикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө көмөктөшүүдөгү заманбап билим берүү ыкмаларынын натыйжалуулугун көрсөтөт. Ошол натыйжалуулуктарды жөн гана сөз менен айтып койбостон практика учурунда Тосор жалпы орто билим берүү мектебинин окуучуларынын арасынан 9 “А” класс жана 9-“Б” класстарынын окуучуларына педагогикалык эксперимент жүргүзүлдү. Педагогикалык эксперименттин максаты – окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Экспериментке жалпысынан сегизинчи класстын 41 окуучусу катышты. 1 ай аралыгында 9”А”- классына адаттагыдай салттуу сабак өтүлгөн. Ал эми 9”Б”-класска жогоруда айтылган заманбап критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө арналган сабактар өтүлгөн. Окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнү баалоо методдору:

Критикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн мектеп окуучуларына төмөнкү критерийлерди иштеп чыктык:

1. Берилген маалыматтарды кабыл алуу деңгээлин аныктоо.
2. Талдоо, синтездөө жана жалпылоо жөндөмүн аныктоо.
3. Коюлган суроолорго туура жана так жооп берүү жөндөмүн аныктоо;
4. Алган билимдерин пайдаланып туура сүйлөө жана туура суроо берүү жөндөмүн аныктоо. Жыйынтыктап айтканда, окуучулар бул милдетти канчалык ийгиликтүү аткаарын аныктоо зарыл.

Медиасабактын үлгүсү үчүн 9-класста «Күкүрт жана анын бирикмелери» деген темадагы сабакты карайбыз (9-класс) Сабактын максаты:

1. Уникалдуу жаратылыш объекти менен таанышуунун контекстинде күкүрт кошулмалары жөнүндөгү билимдерди жалпылоо жана системалаштыруу.
2. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү: альтернативдик көз караштарды кабыл алуу жана алардын ар бирине каршы жана жүйөлүү аргументтерди айтуу; Бар болгон билимдердин негизинде маалыматты талдай билүү, негизги нерсени бөлүп көрсөтүү жана тыянак чыгаруу.
3. Медиасабаттуулукту, химиялык эксперименттерди жүргүзүүдө жана экстремалдык кырдаалдарга кабылганда коопсуз жүрүм-турумдун негиздерине тарбиялоо. Окуучуларга проблеманы сунуштоо жана сунушталган маселенин үстүндө иштөө үчүн мотивация түзүү.

“Күкүрт жана анын бирикмелери” деген темада жалпы сабак өтүү. Сабакта медиамаалыматтарды колдонуу аркылуу теманын мазмунун түшүнүүгө каралган уникалдуу жаратылыш объектисинин – өчкөн жанар тоонун кратеринин (Жаңы Зеландиядагы Уайт аралы, Ява аралындагы Ижден жанар тоосу, Малайзия) химиялык мүнөздөмөлөрүн

талкуулоо учурунда билимдерин жогорулатуу. Сабактын башталышында окуучулар иш китепчесинин таблицасын толтурушат, ал тема боюнча тестке (кийинки сабак) даярданууда жана жыйынтыктоочу аттестацияга даярданууда билимди жаңылоодо колдонулат. Сабактын жабдыктары: мультимедиялык комплект Интернет (электрондук же кагаз алып жүрүүчүдө сакталган интернет ресурстарын колдонууга болот); презентация; иш китепчеси. Сабактын жүрүшү: Биринчи этап – “Чакырык” Дидактикалык маселелерди чечүү Мугалим: “Бүгүнкү күндө туристтик фирмалар туристтерге жер шарынын ар кайсы бөлүктөрүн кыдырууга мүмкүнчүлүк берип жатышат. Эң экзотикалык турлардын бири бул Ак аралга баруу. Жаңы Зеландия архипелагына кирет. Бул арал өчкөн жанар тоонун чокусу болуп саналат, анын кратеринде адаттан тыш көл пайда болгон. (Слайд) Ренессанс туристтик агенттиги өзүнүн веб-сайтында жарыялаган бул турдун жарнамасын окуңуз. Иш китеби: Жаныныда көптөгөн вулкандар бар. Зеландия, көпчүлүгү өчкөн, кээ бирлери уктап, бирөөсү гана тынымсыз активдүү – Жер шарындагы эң оңой жетүүгө мүмкүн болгон активдүү жанар тоо болуп эсептелген Уайт-Айленд вулканы. Суудан вулкан конусунун эң чокусу гана көрүнүп турат. Жанар тоо катуу эмес, аз-аздан атылып, ал тургай ага кирүүгө да мүмкүндүк берет. Сиздин алдыңызда укмуштуудай көрүнүш ачылат – аккан күкүрттүү агындар, шарылдаган ылай, тынымсыз күркүрөө жана эбегейсиз буу булут.. Айдын бул уникалдуу пейзажын сөз менен айтып жеткирүү мүмкүн эмес. Ак-Айленд жанар тоосунан тышкары, концентрацияланган күкүрттүү чоң көл – кислотасынан кайтып келгенде, экскурсияны унутулгус кылуу үчүн Тынч океандагы дельфиндерди көрүү мүмкүнчүлүгүн беребиз. Узактыгы: 3 саат. Учуу 2 кишиден ишке ашырылат. Балдар кабыл алынат! Экскурсиянын баасы: 500 евродон баштап. http://www.renaissancetour.ru/newzealand_northheli1 Проблеманы алдыга коюу жана сунушталган маселе боюнча иштөөгө мотивация түзүү Мугалим: «Биз бул аралды видеонун жардамы менен көрө алабыз. Сизди бул табигый объектиге химиктин көз карашы менен мүнөздөмө берүүгө жана Renaissance туристтик агенттигинин жарнагына баа берүүгө чакырабыз. Балким, сиз текстке бир нерсе кошуп же, тескерисинче, алып салмаксыз. Бул үчүн иш китепчесинде берилген үч суроого жооп бергенге аракет кылыңыз.» Видео: Ак арал. (http://www.youtube.com/watch?v=AY26mcN_HD0)

Экинчи этап - "Түшүнүү. Маанисин ишке ашыруу» Дидактикалык тапшырманы чечүү
 1. Билимди системалаштыруу боюнча иштерди уюштуруу. Окуучулар жупташып иштешет. Иш китеби. Беломостровдогу атмосферада, гидросферада, литосферада кандай заттар болушу мүмкүн? Таблицаны толтуруңуз: Заттын аталышын, формуласын, физикалык касиеттерин, химиялык касиеттерин, колдонулушун жазгыла? (Атмосфера Күкүрт оксиди (IV) Күкүрт оксиди (VI) Күкүрттүү суутек Кычкылтек Суу буусу. Гидросфера Суу Күкүрт кислотасы Эрүүчү сульфаттар. Литосфера Күкүрт сульфаттары Сульфиттер Сульфиддер)

Аталышышы	Заттын аталышы	Форму ласы	Физикалык касиети	Химиялык касиети	Колдонулушу
Атмосфера					
Гидросфера					
Литосфера					

Жердин бул жеринде заттардын кандай айлануу чынжырлары мүмкүн?. Ак аралдагы көлдө күкүрт кислотасынын бар экенин кантип далилдесе болот? Тиешелүү реакцияны молекулярдык жана иондук түрдө жаз? Иштин жыйынтыгын талкуулоону уюштуруу. Окуучулардын темага жана активдүүлүгүнө болгон кызыгуусун сактоо. Маселени чечүү процессинде билимди колдонуу боюнча иштерди уюштуруу. Окуучулардын темага жана активдүүлүгүнө болгон кызыгуусун сактоо.

Проблемалык суроого жооп издөөдө билимди колдонуу боюнча иштерди уюштуруу
Дидактикалык тапшырмалар

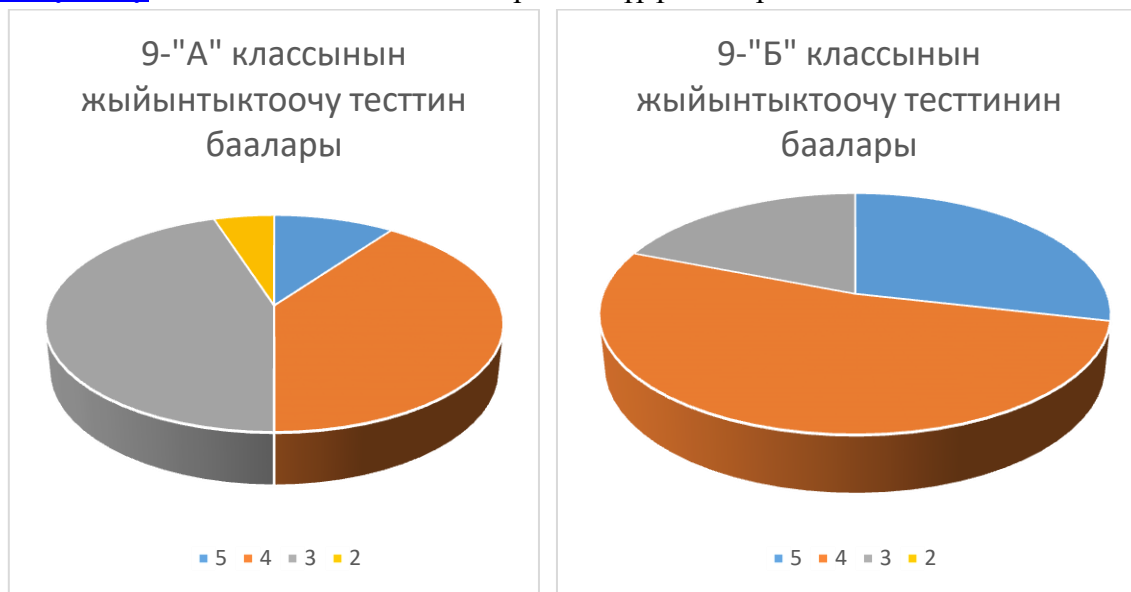
1. Алынган билимдердин негизинде маалыматтык билдирүүлөрдү (саякат бюросунун жарнактарын) талдоо боюнча талкуу уюштуруу.

2. Өзгөрүлгөн кырдаалда билимди колдонууну уюштуруу.

3. Таблицаны талкуулоо. Окуучулар тарабынан сунушталган өзгөртүү чынжырларынын ар кандай варианттарын талкуулоо жана реакциялардын теңдемелерин жазуу.

Көлдөрдөгү күкүрт кислотасынын (индикатор, барий хлориди) бар экендигинин далилдерин талкуулоо (нитрат). Мугалим: «Мындай вулкан кратерлери Жаңы Зеландияда гана эмес. Ява (Индонезия) аралындагы Ижен вулканынын кратери туристтер үчүн экзотикалык жер гана эмес, күкүрт казуучу жай болуп саналат». (Слайд). Видео. Күкүрттү алуу. <http://www.youtube.com/watch?v=96LhvFXXRCASeacher> . “Ошентип, ар бир жумушчу бир убакта жанар тоонун кратеринен 90 кг күкүрттү алып чыгат. Бул күкүрттөн канча килограмм күкүрт кислотасын алууга болот, эгерде аралашмалардын массалык үлүшү 15% болсо? Окуучулар маселенин шартын формулировкалап, иш дептерлерине чыгарышат. Бир окуучу доскадагы маселени чечет. Мугалим: «Кратерде күкүрт жанар тоонун атылышында пайда болот. Бирок жанар тоонун атылышы учурунда жеткен температурада – 1500-50000С – күкүрттүн баары күйүшү керек, анткени ал ширеңке менен күйөт жана күйүүчү зат. Слайд. Эмне үчүн таза күкүрт өчкөн вулкандардын тешикчелеринде пайда болот?» Видео. Жанар тоонун атылышы. <http://www.youtube.com/watch?v=R0Zbj7S22zs&feature=related> Мугалим жыйынтыктоочу суроолорду колдоно алат: -Күкүрттүн күйүүсүндө пайда болгон газ оорбу же жеңилби? -Вулкандын атылышында дагы кандай газдар пайда болот? -Күкүрттүү суутек оор газбы же жеңилби? Анын кандай касиеттери бар: калыбына келтирүүчү же кычкылдандыргыч? Ой жүгүртүүнүн натыйжасында окуучулар өздөрү Клаус теңдемесин жазышат (же мугалим жардам берет): Үчүнчү этап – “Рефлексия” Дидактикалык маселени чечүү Мугалим: “Ак аралга экскурсиянын жарнамасына кайрылалы. Жарнамалык текстке эмнелерди кошо аласыз? Балким, сиз тексттен бир нерсени алып салмаксыз. Бул жарнак боюнча өз оюңузду билдириңиз. Мен ар бириңиздерден бул жарнак боюнча өз пикирин иш китепчесинин бош жерине Renaissance туристтик фирмасынын жарнамасынын текстинин жанына жазууну суранам (Слайд). Окуучулар өз ойлорун айтышат. Күкүрт менен жасалган эксперименттердин видеосун көрүү сунушталат мектеп лабораториясы. Мектептеги тажрыйба. http://www.youtube.com/watch?v=dQc_71WzTlg Мугалим: “Видеодо көрсөтүлгөн экспериментти өткөрүүдө коопсуздук эрежелерин сактоо боюнча өз оюңузду жана окуучулардын ойлорун билдириңиз? Окуу натыйжаларына жетишүү деңгээлин, анын ичинде

мектеп окуучуларынын критикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүү деңгээлин жана алардын медиа ресурстарды колдонуу көндүмдөрүн аныктоого мүмкүндүк берген айрым инновациялык мониторинг инструменттерин кароону маанилүү деп эсептейбиз. Химияны окутууда, системаларды иштеп чыгууда билим берүүнүн максаттарына ылайык келген баалоо критерийлерине, окуучулардын жетишкендиктерине көңүл буруу зарыл. Педагогикалык практиканын жыйынтыгын чыгаруу үчүн эксперименттин аягында эки класстын окуучуларына бирдей тест берилип, бирдей убакыттын ичинде жооп берүүсү керек эле. Онлайн тесттин шилтемеси <https://onlinetestpad.com/ru/test/740005-khimiya-9-klass-sera-soedineniya-sery> Тесттин жыйынтыгы диаграмма түрүндө берилди.

1-

Диаграммада көрсөтүлгөндөй салттуу сабак берүүдө балдардын сабакка болгон кайдыгерлиги жана ошондой эле эксперименттен кийинки алардын сабакка болгон кызыгуусунун жыйынтыгын көрө алдык.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, химия сабагында критикалык ой жүгүртүү технологиясын колдонуу окуу процессин гана байытпастан, окуучулардын негизги көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жигердүү салым кошоорун баса белгилегим келет. Бул ыкма окуучуларга фактыларды жаттап алуу гана эмес, алардын контекстти түшүнүү, талдоо жана ар кандай кырдаалдарда колдонуу мүмкүнчүлүгүн берип, билим берүүнүн сапатын жогорулатат. Визуалдык материалдарды, интерактивдүү ресурстарды жана заманбап технологияларды колдонуу менен окуучулар тез өзгөрүп жаткан дүйнөгө ийгиликтүү ыңгайлашуунун ачкычы болгон критикалык ой жүгүртүү жөндөмүнө ээ болушат. Виртуалдык лабораториялар жана симуляциялар окуучуларга чектөөсүз эксперимент жүргүзүүгө мүмкүндүк берет, бул химия түшүнүктөрүн жакшыраак түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Булуттук технологиялар жана интернет-ресурстар командалык иштөө жана тажрыйба алмашуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, бул коммуникация көндүмдөрүн өнүктүрүүгө

өбөлгө түзөт. Ролдук оюндар жана мобилдик колдонмолор окуунун активдүү жана практикалык мүнөзүнө басым жасап, окуучулар алган билимдерин иш жүзүндө колдонууга мүмкүндүк берет. Ошентип, критикалык ой жүгүртүү технологиясын химия кабинетине интеграциялоо сабактарды кызыктуу кылып гана тим болбостон, окуучулардын химиялык принциптерди тереңирээк жана туруктуураак түшүнүүсүн камсыз кылып, келечекте аларга пайда алып келе турган көндүмдөрдү өнүктүрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Блонский П.П. Мектеп окуучуларынын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү / Блонский П.П. Тандалган психологиялык эмгектер. - М., 1964. - 143-283-бб.
2. Болотов В. Сынчыл ой жүгүртүү орус мектебин өзгөртүүнүн ачкычы / В.Болотов, Ж.Спиро // Мектеп директору. - 1995. № 1. - С. 67-73.
3. Боришевский М.И. Инсандын өнүгүүсүнүн психологиялык механизмдери / Боришевский М.И. Педагогика жана психология. - 1996. - № 3. - С. 26-33.
4. Дьюи Дж. Ойлоонун психологиясы жана педагогикасы. / Дьюи Дж. [кож. англис тилинен Н. М. Никольская] -М : Perfection, 1997. - 2QB б.
5. Иванова А. Сынчыл ой жүгүртүүгө үйрөтүү / А. Иванова // Ачык сабак: иштеп чыгуулар, технологиялар, тажрыйба. - 2QQ7. - № 2. - С. 8-16.
6. Кларин М.В. Чет элдик педагогикалык изденүүлөрдө окутуунун инновациялык моделдери / М.В.Кларин. - М.: Арена 1994. - 124 б.
7. Ямщикова Л. Сынчыл ой жүгүртүү психикалык ишмердүүлүктүн бир түрү катары. - Кирүү режими: http://spc.ks.ua/file_download/42.

УДК : 57(07)

Садырбекова А.Т., Оторбаева К.З., Берикова А.Б.

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, магистрант

Садырбекова А.Т., Оторбаева К.З., Берикова А.Б.

Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистрант,
Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистрант,
Иссык-Кульский университет им. К. Тыныстановы, магистранты

Sadyrbekova A.T., Otorbaeva K.Z., Berikova A.B.,

Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students,
Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students,
Issyk-Kul University named after. K. Tynystanova, master's students

**КӨЙГӨЙЛҮҮ ОКУТУУ
ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ**

PROBLEM-BASED LEARNING

Аннотация: Көйгөйлүү окутуу – өнүктүрүүчү окутуунун бир түрү, анын мүнөздүү өзгөчөлүгү – окуучулардын ой жүгүртүү психологиясы менен окутуунун психологиясын жакындашуусу. Биология сабагын окутуу процесинин баардык этаптарында көйгөйлүү кырдаалдарды түзүүгө болот. Макалалар көйгөйлүү кырдаалдарды түзүү жана чечүү ыкмаларын ачып берип, көйгөйлүү мазмундагы сабактарды өткөрүүнүн методикасы жана бул технологияны колдонуу менен сабактын этаптарын сүрөттөмө менен кеңири түшүндүрмө берген.

Аннотация: Проблемное обучение — это один из типов развивающего обучения, характерная особенность которого заключается в сближении психологии мышления учащихся с психологией обучения. Проблемные ситуации могут создаваться на всех этапах учебно-воспитательного процесса на уроках биологии. В статье раскрыты приемы создания и решения проблемных ситуаций, рассматривается методика проведения урока с проблемным содержанием, этапы урока с применением данной технологии, подробное объяснение с описанием.

Abstract. Problem-based learning is one of the types of developmental learning, the characteristic feature of which is the convergence of the psychology of thinking of students with the psychology of learning. Problem situations can be created at all stages of the educational process in biology lessons. The article reveals techniques for creating and solving problem situations, discusses the methodology for conducting a lesson with problematic content, the stages of a lesson using this technology, a detailed explanation with a description

Негизги сөздөр: Көйгөйлүү окутуу, заманбап технологиялар, окууга мотивация, медиа сабак, окуп үйрөнүү усулу.

Ключевые слова: Проблемное обучение, современные технологии, мотивация к обучению, медиаурок, метод изучения.

Key words: Problem-based learning, modern technologies, motivation to learn, media lesson, learning method

Көйгөйлүү окутуу – мектеп программасынын чегиндеги негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдү окуп-үйрөнүүнүн базасында теориялык же практикалык мүнөздөгү көйгөйлүү маселелерди чечүү процессине окуучуларды үзгүлтүксүз түрдө катыштырып туруу.

Окутуудагы ошондой тажрыйба үч түрдүү усул менен ишке ашырылат, алар:

- 1) Изилдөө усулу;
- 2) Изденүү аңгемеси;
- 3) Материалды көйгөйлүү баяндоо;

Бул усулдардын ар бири көйгөйлүү жагдайды түзүү жана чыгаруу аркылуу ишке ашырылат- алардын жалпылыгы мына ушунда. Алар окуучулардын өз алдынча изденип иштөөлөрү канчалык даражада боло тургандыгы менен айырмаланышат.[2]

Изилдөө усулу. Бул усулда окуучулардын өз алдынча изденип иштөөлөрү эң жогорку даражада болот. Бул усулдун мааниси төмөндөгүчө: окуучулар көйгөйдү чечүүнүн планын өздөрү түзүшөт, өздөрү гипотеза коюшуп, анын тууралыгын өздөрү текшерешет, зарыл болгон байкоолорду, эсептөөлөрдү, тажрыйбаларды, фактыларды топтоону, салыштырууларды классификациялоону, жалпылоону, тиешелүү корутундулоолорду өздөрү жасашат, башкача айтканда, мында көйгөйдү чыгаруунун бардык этабын окуучулар өздөрү иштешет. Мындагы окуучулардын туюнуп-билүү иштери өзүнүн мүнөзү боюнча окумуштуулардын изилдөө жумушуна окшоп кетет.

Изилдөө усулу көбүнчө окуучулар менен өткөрүлүүчү класстан жана мектептен тышкаркы иштерде: жаш натуралист, техник, химиктердин жана башка ийримдерде көп убакыттан бери колдонулуп келе жатат. Азыр бул усул түздөн-түз сабакта пайдаланылууда. Мында окуучуларга берилүүчү тапшырмалардын формалары ар түрлүү: кыска убакыттуу же бүткүл сабакка эсептелинген, класста же үйдө иштелүүчү болушу мүмкүн. Айылдык мектептерде изилдөө усулу окуучулардын айыл чарбачылыгы боюнча жүргүзүүчү тажрыйбалык иштеринде көп колдонулат. Мисалы, окуучулар зыяндуу отоо чөптөрдүн түрлөрүн жана алар менен күрөшүүнүн чараларын аныктоо боюнча; эгин айдоо талаасындагы жер кыртышынын агрофизикалык жана агрохимиялык түзүлүшүн аныктоо боюнча; жергиликтүү климаттын жана жер кыртышынын шарттарында өсүмдүктөрдүн тигил же бул түрлөрүн өстүрүүнүн агротехникалык натыйжалуу ыкмаларын аныктоо боюнча жана башка айыл чарба тажрыйбаларын жүргүзүүлөрү, ошондой эле алар кыштакты социалдык жана экономикалык жактан изилдөөлөргө катышуулары мүмкүн. Эмгек жамаатынын, фабриканын, заводдун, коомдук уюмдардын тарыхын үйрөнүү боюнча да изилдөө иштери тапшырма болуп берилиши ыктымал. Албетте, изилденилиши узак убакытка созулуучу мындай тапшырма ар бир предмет боюнча бүткүл окуу жылы ичинде бирден ашык берилбөөгө тийиш.[1.3.4]

Окутуунун күндөлүк тажрыйбасы болсо изилдөө методу көбүнчө математикалык жана табият таануу багытындагы предметтерди окутууда колдонулат. Изилдөө усулун функциясы жана андан пайдалануунун чеги азыр так аныкталган; бул усул, биринчиден, илимий туюнуп-билүүнүн усулдарына ээ болууну камсыз кылат; экинчиден, чыгармачылык эмгектенүүнүн белгилерин калыптандырат; үчүнчүдөн, чыгармачылык менен эмгектенүүгө кызыктырат жана муктаж кылат; төртүнчүдөн, терең сезимдүүлүк менен кабылданган, эң керектүү жана билгичтик менен пайдаланылуучу билимдерди берет.[7]

Изилдөө усулу менен аткарылуучу тапшырмаларды иштөөдө окуучулар бир эле эмес, бир нече сабактар боюнча алган билимдеринин комплексин пайдаланууга аргасыз болушат, демек, билимдерди пайдалана билүүнүн тажрыйбалык ыкмаларына машыгышат. Натыйжада, алардын билими өздөрүнүн ишенимине айланат, дүйнөгө илимий көз карашы калыптанат.

Изденүү аңгемеси. Бул усулда окуучулардын изденүүлөрү, башкача айтканда, изденүү аңгемеси азыраак болот. Бул усулдун мааниси төмөндөгүчө: көйгөйлүү жагдай түзүүнү, андан тиешелүү көйгөйдү формулировкалоону, көйгөйдү чечүү үчүн керектүү гипотезаларды түзүп, алардын тууралыгын текшерүүнү, тиешелүү корутундуларды жасоону жана башкалар, кыскасы, көйгөй чыгаруунун бардык этаптарын мугалим өзү пландап, өзү ишке ашырат,

бирок жаңы материалды түшүндүрүп жатып, мугалим кезек-кезегинде окуучуларга ар түрдүү суроолор менен кайрылат. Мисалы, мугалим: «өз кезегинде окумуштуулардын алдында келип чыккан көйгөйлөргө туш келгенде силер кандайча иштемек элеңер?» деп сурашы мүмкүн. Окуучулар ар түрдүү болжолдоолорду айтышат. Андан ары мугалим: «Бул болжолдоолордун кайсынысы туура экендигин кантип текшерүүгө болот?» деген суроону коёт. Окуучулар болжолдоону текшерүүнүн ар түрдүү жолдорун сунуш кылышат. Кээде мугалим окуучуларды өз кезегинде окумуштуулар тарабынан айтылган гипотезаларды талкуулоого катыштырат. Же кээде окуучулардан ар түрдүү окуялардын арасындагы өз ара байланыштык жөнүндөгү мыйзам ченемдүүлөрдү аныктоону талап кылат жана ушул сыяктуу Мына ошентип, мугалим акырындык менен окуучуларды изденүү ишине тартат.[6]

Окуучулар изденүүнүн кээ бир баскычтарын өз алдынча аткарууну үйрөнүшөт. Көйгөйдү толук чыгарууга үйрөнүүдөн мурда адегенде изилдөөнүн айрым этаптарын өз алдынча ишке ашырууну өздөштүрүү зарыл. Ошондуктан изденүү аңгемесинде мугалим окуучуларды кээде көйгөйдү көрө билип, формулировкалоого, кээде тиешелүү гипотезаларды түзүүгө, кээде гипотезаны далилдөөнүн планын түзүүгө, кээде келип чыккан фактылардан тиешелүү корутундуларды жасоого катыштырат. Кыскача айтканда, эгерде бүгүн көйгөйдү толук чечүү 6–7 баскычтан турган болсо, анда ошол баскычтардын айрымдарын окуучулардын өздөрүнө сунуш кылып окутуу ыкмасын изденүү аңгемеси деп атоого болот. Изденүү аңгемесине ылайык кээде сабакта коюлуучу жалпы көйгөйлүү маселенин чыгарылышы бардык окуучуларга жеткиликтүү болгон жөнөкөйүрөөк айрым маселелердин бөлүмдөрүнө ажыратууга туура келет. Мындай айрым маселелер жалпы көйгөйдүн чыгарылышын жеңилдетет. Албетте, мындай айрым маселелердин ар бири (коюлуучу ар бир суроо) окуучуну максималдуу ойлонууга багыттоосу зарыл. Жалпысынан алганда, изденүү аңгемеси бул эвристикалык аңгеме усулун элестетет. Бул методду колдонууда класстагы окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө, алардын жалпы деңгээлине жараша мугалим тарабынан берилүүчү түшүндүрмөлөрдүн көлөмү да же кыскартылып, же көбөйтүлөт, демек, тиешелүү түрдө окуучулардан талап кылынуучу ар бир суроонун да көлөмү өзгөртүлүп турат. Ошондуктан бул метод окуучуларды изилдөөнүн ыкмаларына үйрөтүүнүн ийкемдүү жолу болуп эсептелет.[9]

Материалды көйгөйлүү баяндоо. Бул усулда окуучулардын өз алдынча изденип эмгектенүүсү мурдагыдан да азыраак болот, анткени мында изилдөөнүн бүткүл баскычтарын мугалим өзү аткарат. Окуучулар болсо мугалимдин көйгөйдү чыгарууга багытталган ой корутундулоолорун анализдеп кабыл алып отурушат. Мисалы, мугалим илимде тигил же бул көйгөйдү өз кезегинде кандайча келип чыккандыгын, аны түркүн окумуштуулар кандайча чыгарууга аракет кылгандыгын, кандай гипотезалар айтылгандыгын, кандай талаш-тартыштар болгондугун, айтылган гипотезалардын тууралыгы кандайча текшерилгендигин жана ал текшерүүлөрдүн жыйынтыгында кандай натыйжалар алынгандыгын бүт бойдон өзү толук баяндап айтып берет. Мында мугалим окуучуларга илимдин тигил же бул акыркы корутундусун даяр бойдон эле айтып берүү менен чектелбестен, ал корутундуну ачууга өз кезегинде окумуштуулар кандайча жол менен келишкендигин толук далилдеп түшүндүрөт,

башкача айтканда, мында мугалим окуучуларга материалды илимий-далилдүү баяндап түшүндүрүүнүн үлгүсүн көрсөтөт.[8]

Айталык, биз 9- класстарга практиканын учурунда бир тема өттүк дейли

Тема: Популяциянын санынын өзгөрүшү жана тейлениши деген сабакты өтүп жатканда 9-д классынын окуучуларына кирип суроо узатып, көйгөй жараттым. Ан-сезимдериндеги изденүү көндүмдөрүн ойготтум. Ойготуш үчүн төмөндөгү суроолорду бердим (көйгөй жаратты м)

1. Популяциянын санына эмне таасир этет?

2. Эмне себептен популяциядагы организмдердин саны көбөйөт же азаят?

Окуучулардын изденүүсү башталды. Алар билген маалыматты тууралап, толуктап, баяндап, майдалап түшүндүрмө берүүгө даярдана башташты. Болжолдуу түрдө окуучулардын билген маалыматтары төмөндөгүлөрдү камтышы керек.

Жаратылышта популяциялардын саны жана жыштыгы дайыма өзгөрүп турат. Бул кубулуш популяциянын санынын динамикасы деп аталат. Популяциянын санынын динамикасы белгилүү убакытта популяциянын өзгөрүшүн мүнөздөйт. Көп клеткалуу организмдердин популяциясынын санын жана жыштыгын негизинен көбөйүү жана өлүм жана миграция процесстери аныкташат. Аныктоочу процесстер да ар кандай шарттарга көз каранды. Мисалы, эгерде каакымдын бир жылда жерге таштаган уруктарынын баары өнүп чыкса, анда 10 жылдын ичинде бутундой Жер шарын каптап кетмек. Бирок андай болбогону даана эле байкалат, анткени бардык жерде эле каакымдын уругунун өсүп кетишине ыңгайлуу шарттар боло бербейт,- деген жоопту алышым керек эле, бирок окуучулардын жооптору төмөндөгүдөй болду:

-Абиостук жана биостук шарттар болушу мүмкүн,- деп жооп берди.

-Особдордун жетилгендигине жараша –деп жооп узатты

Окуучулардын жоопторуна мен толук ынанган жокмун, ошол үчүн мен төмөндөгүдөй материалдарды экранга чагылдырдым.

<https://youtu.be/k-ATZ1mJyMA?si=ldjyhPYdxx4QVwtM>

Табигый шарттарда популяциянын саны же көбөйүп, же азайып турат, башкача айтканда, өзгөрүшү термелүү мүнөзүнө ээ. Термелүүнүн амплитудасы, түрдүн амплитудасы, түрдүн өзгөчөлүгүнө жана жашоо шарттарга көз каранды. Популяциянын санынын термелүү мүнөзүндө өзгөрүшүнүн себептери көп:

- Азыктын молдулугу же жетишиздиги;
- Бир нече популяциялардын ыңгайлуу чөйрөгө болгон атаандашуусу;
- Жырткычтар жана алардын табылга же мителери болгон популяциялардын өз ара карым-катнашы;
- Жашаган чөйрөнүн суу, температура жана жарык режимдери, кычкылдуулугу, кычкылтектин жетиштүүлүгү жана башка абиостук шарттар.

Популяциянын санынын тейлениши. Популяциянын санынын динамикасы абиостук жана биостук факторлор менен тейленет. Абиостук факторлорду популяция жашаган ареалдын геофизикалык, климаттык шарттарды тузот. Биостук факторлор организмдердин

биологиялык өзгөчөлүктөрүн, атандашууну, жырткычтыкты, азыктын жетиштүүлүгүн, жугуштуу оорулардын таралышын ж.б камтыйт. Сандын көбөйүшүнө көмөктөшкөн факторлордун биримдиги Биотикалык потенциал деп аталат. Ушул материалдардын баарын экранга сүрөттөрү менен бердим, балдардын ар бири жөндөмүнө жараша түшүнгөнүн дептерлерине түшүрүштү. Мен окуучуларымдын түйшөлүп жаткандыгын баамдадым да дагы бир көйгөй жаратып, экранга таяныч терминдерин чагылдырдым. Окуучулар терминдерди пайдаланып негизги маалыматтарды беришти. [5.10]

Негизги терминдер: Популяциянын санынын термелүү мүнөздө өзгөрүшү, популяциянын биотикалык потенциалы, Чөйрөнүн чектөөчү факторлору.

Сөздүк; Каннибализм- бири-бирине кол салып жеп коюусу.

Балдар ошол сабакка активдуу катышып, бааларын алышты.

Алар; Жумабекова Назима-5 Абдрахманова Аделя-4

Ишенбекова Мирай-5 Каныметов Нурдин-4

Козукеева Кымбат -5 Муктазарова Нуркыз-4

Орозбаев Бектурсун-5

Үй тапшырма;

1. Популяциянын санынын термелүү мүнөздө өзгөрүшү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Биотикалык потенциал деген эмне?
3. Чектөөчү факторлор деген эмне?

Тыянак чыгаруу: Көйгөйдү түзүү мн окуучулардын изилдөө көндүмдөрүн калыптандыруу методикасы билим берүү материалдарын терендеп окууга жол ачат. Алар өз алдынча билим алууга чыгармачыл иштерди жасоого мүмкүнчүлүк алышат. Окуучу күчтүү натыйжаларын берип, өзүнө болгон ишеничтүүлүгүн арттырат. Демек <<Көйгөйлүү окутуу усулун>> жыйынтыктап айтканда, окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө жана алардан билимди маңыздуу жана туруктуу өздөштүрүүгө шарт түзөт. Көйгөйлүү кырдаалдарды колдонуу менен студент учун аң-сезимдүү кыйынчылык түзүлөт, аны женүү чыгармачылык изденүүнү талап кылат, окуучуну ойлоонууга, андан чыгуунун жолун издөөгө, ой жүгүртүүгө, тууратабылган чечимдин кубанычын сезүүгө мажбурлайт, бул активдүү таанып- билүүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Предметке болгон кызыгуусун жаратат жана бара-бара изилдөө иштерин уюштурууга алып келет.

Колдонулган адабияттар

- 1.Рахимова.М.Р,Абдыкеримова.М.А Педагогиканын теориясы системасы жана технологиясы / Рахимова.М.Р,Абдыкеримова.М.А//MaxPrint ,басмаканасы/ Бишкек.-.2007.№532542-С.188-193.
2. Бекбоев.И, Алимбеков.А Азыркы сабакты даярдап откоруу китебинен /Бекбоев.И, Алимбеков.А//Бийиктик басмасы/ Бишкек-2011.№532654-С132-144.
- 3.Мамбетакунов.Э, Сияев.Т.М Педагогиканын негиздери/ Мамбетакунов.Э, Сияев//Айат, басмаканасы/ Бишкек-2008.№217712 –С.209-220.
- 4.Дрещенский.В.А Методология научных исследований/ Дрещенский.В.А//Юрайт Издательство/ Москва.-2017.№553339-С.263-290.

5. Андреева.Н.Д, Азизова.Н.В, Малиновская. Н.В Методика обучения Биологии в современной школе/ Андреева.Н.Д// Юрайт Издательство/ Москва.-2017.№553289.-С33-41.
6. Өздемир.С.,Ялын.Х.И. Мугалимдик кесипке киришуу/ Өздемир.С.,Ялын.Х.И/ /КТМУ басмаканасы/Бишкек-2002.№294-01.-С.140-144.
7. Харламов.И.В Педагогика/ Харламов.И.В//ОАО Можайский полиграфкомбинат/Москва-1999. №143200. –С473-486.
8. С.А.Смирнова Педагогика теории системы технологии/ С.А.Смирнова, Котова.И.Б// Издательский центр Академия/Москва 2006. №546227.-С.243-270.
9. Подласый.И.П Педагогика/ Подласый.И.П//Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС./Москва- 2003.№542767.-С.469-507.
10. Т.Доолоткелдиева, А.Т.Ахматова, Ч.С. Давлетова, Б.Б.Алымбаева Биология Тиричиликтин жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү/ ST.artLTDЖЧК типографиясын/ Бишкек-2015.№531.-С.158-162.

УДК: 372.879.6

Салманова Г. А., Карабаева Б. Т.

И.Арабаев атындагы КМУ, дене тарбия кафедрасы, ага окутуучу,
И.Арабаев атындагы КМУ, дене тарбия кафедрасы, ага окутуучу

Салманова Г. А., Карабаева Б. Т.

КГУ им И.Арабаева, кафедра физической культуры, старший преподаватель
КГУ им И.Арабаева, кафедра физической культуры, старший преподаватель

Salmanova G. A., Karabaeva B. T.

KSU named after I. Arabaev, Department of Physical Education, Senior Lecturer,
KSU named after I. Arabaev Department of Physical Education, Senior Lecturer,

**САБАК ОЮНДАРЫНА КЫРГЫЗДЫН ЭЛДИК КЫЙМЫЛДАРЫН КИРГИЗҮҮ
АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕНЕ ТАРБИЯГА
БОЛГОН КЫЗЫГУУСУН АРТТЫРУУ**

**СТИМУЛИРОВАНИЕ УВЛЕЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ФИЗИЧЕСКОЙ
КУЛЬТУРОЙ ПУТЕМ ВНЕДРЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ДВИЖЕНИЙ
В УРОЧНЫЕ ИГРЫ**

**STIMULATING THE PASSION OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN FOR PHYSICAL
EDUCATION BY INTRODUCING KYRGYZ FOLK MOVEMENTS INTO LESSON
GAMES**

Аннотаци: Бул макалада активдүү ачык оюндар аркылуу студенттерге таасир этүүнүн эң жеткиликтүү жана натыйжалуу жолу талкууланат. Оюнда балдар жеңилдикти сезип, маанайын которушат, бул аларга өзгөчө жагымдуу болот. Оюн баланын табигый шериги жана анын өнүгүп келе жаткан организми анын кызыктуу кыймылдарга болгон муктаждыгын аныктаган мыйзамдарына жооп берет. Макалада башталгыч класстардын окуучуларынын

кызыгуусун калыптандырууга оң таасирин тийгизип, ар тараптуу билим алууга өбөлгө түзгөн кыргыздын элдик ачык оюндары тууралуу илимий программа берилген. Алардын формаларынын жана педагогикалык мазмунунун ички жана тышкы жактары бул оюндардын ар тараптуулугун көрсөтөт. Алар менен үзгүлтүксүз жана максаттуу сабактар студенттердин физикалык жана руханий мүмкүнчүлүктөрүн жакшыртууга жардам берет.

Аннотация: В этой статье рассматривается наиболее доступный и эффективный способ воздействия на учащихся с помощью активных подвижных игр. В игре дети ощущают легкость и переключают настроение, что делает ее особенно приятной для них. Игра является естественным спутником ребенка, и его развивающийся организм отвечает ее законам, которые определяют его неотразимую потребность в веселых движениях. В статье представлена научная передача о кыргызских народных подвижных играх, оказывающих положительное влияние на формирование интересов учащихся начальной школы и способствующих разностороннему образованию. Внутренние и внешние аспекты их форм, педагогическое содержание свидетельствуют о многогранности этих игр. Регулярные и целенаправленные занятия с ними способствуют улучшению физических и духовных возможностей учащихся.

Annotation: This article discusses the most accessible and effective way to influence students through active outdoor games. In the game, children feel lightness and switch their mood, which makes it especially enjoyable for them. Play is a child's natural companion, and his developing body responds to its laws, which determine his irresistible need for fun movements. The article presents a scientific program about Kyrgyz folk outdoor games that have a positive impact on the formation of the interests of primary school students and contribute to a comprehensive education. The internal and external aspects of their forms and pedagogical content indicate the versatility of these games. Regular and targeted classes with them help improve the physical and spiritual capabilities of students.

Негизги сөздөр: ачык оюндар, окуу процесси, педагогикалык шарт, эксперимент, илимий-теориялык анализ.

Ключевые слова: подвижные игры, образовательный процесс, педагогическое условие, эксперимент, научно-теоретический анализ.

Key words: outdoor games, educational process, pedagogical condition, experiment, scientific and theoretical analysis.

Рост числа заболеваний и проблем с психическим здоровьем учащихся начальных классов говорит о том, что образовательные процессы не охватывают эту область должным образом. Приоритет на данном этапе уделяется физическому воспитанию, подготовке школьников к практическому применению знаний, полученных на уроках физкультуры. Поэтому важно формировать знания и заинтересованность учеников в кыргызских народных подвижных играх, которые сыграют решающую роль в работе над их воспитанием и образованием в целом. Кыргызы вносят значительный вклад в исследование народного спорта и физического воспитания [2]. Результаты научных исследований Х. Ф. Анаркулова показывают, что методика использования кыргызских народных подвижных игр основана на

концепциях народной педагогики физического воспитания и теории методов физического воспитания в условиях демократического общества. Упражнения кыргызской народной физкультуры должны использоваться на всех уровнях физического воспитания. Дошкольное образование направлено на развитие речи и мышления детей, улучшение их самочувствия, развитие общего зрения, освоение важных навыков и умений [1]. Физическое воспитание подрастающего поколения является одной из основных задач государства и правительства Кыргызской республики. В результате принимаемых решений и мер постоянно улучшается система физического воспитания обучающихся в общеобразовательных школах, повышается эффективность учебного процесса, укрепляется материально-техническая база и повышается квалификация педагогических кадров. Все это способствует формированию и развитию культурного уровня Кыргызской республики (особенно в регионах) и осуществляется в тесном взаимодействии с обновлением национальной политики, включая физкультурную составляющую. Важно распространять кыргызские народные спортивные игры среди широкой аудитории, включая их в программу кочевых игр, а также широко применять упражнения физической культуры, предусмотренные республиканским комплексом "Здоровье и здоровье"[2].

Мы собрали коллекцию кыргызских народных подвижных игр, а также игр, позаимствованных у других народов и широко распространенных среди подростков, особенно в 3 и 4 классах. Народ Кыргызстана был изобилующим народными играми, которые являются неотъемлемой частью национального воспитания. Эти игры были важным инструментом народной педагогики, став привычкой в процессе воспитания подростков их любви к родине, морали, трудолюбию, здравому смыслу, героизму и решительности. Даже сейчас народные мультипликационные игры остаются главным фактором в подготовке молодежи к жизни [4].

Воспитание ребенка - это обязанность как родителя, так и гражданина, и каждый родитель стремится дать своему ребенку достойное образование с самого рождения. Уже на колыбельной напевают для усыпления, а при родах говорят о судьбе ребенка. Когда ребенок начинает вставать и ходить, это считается праздником, который связан с его развитием. С этого момента начинают обучать играм, которые помогают развивать ум, воспитывать осознанность, предусмотрительность, улучшать физическое состояние через различные движения и формировать взгляды на жизнь[5].

Игры имеют не только важное значение для развлечения, культурного отдыха, досуга и физического развития, но и служат важным средством формирования духовного мира детей, патриотического воспитания, сближения национальных культур и обогащения друг друга. Игры можно рассматривать как настоящие сокровища, в которых хранится богатая культура человечества [3]. Ведь они охватывают все сферы материального и духовного творчества народа. Таким образом, игра является формой человеческой деятельности, которая позволяет увидеть особенности различных видов деятельности, ценности игры и ее социальную значимость.

Игра - это сфера, где ребенок быстро учится понимать окружающий мир. Поэтому игры являются одним из комплексных средств обучения.

У нас собрана коллекция из 320 игр, которые разделены на "традиционные игры", "игры разума", "конные игры", "игры движения" и "спортивные игры". Некоторые из этих игр до сих пор не исследованы полностью. Наша цель - развить интерес детей к популярным подвижным играм и создать хорошие дружеские отношения между детьми. Для детей среднего возраста рекомендуются игры, включающие увеличение дистанции бега и такие игры, которые демонстрируют ловкость, смелость и пространственную ориентацию. Во время игры необходимо контролировать действия игроков[6].

Одна из основных задач современных дошкольных учреждений - предоставить детям всестороннее образование. Игра занимает важное место среди различных методов этого образования. Народные подвижные игры, прежде всего, имеют большое значение для физического воспитания. Активные игры включают базовые движения, такие как ходьба, бег, метание, лазание, балансирование, а также специальные движения для укрепления и развития определенных групп мышц.

Народные подвижные игры являются одними из самых любимых и полезных игр для детей. Они воспитывают коллективизм и раскрывают такие ценные качества, как сила, терпение, ловкость и интеллект. В народной мудрости говорится: "Человека можно узнать в беде, а ребенка - в игре".

При проведении занятий с детьми дошкольного возраста по методике Е. Вильчиковского используются два вида подвижных игр - сказочные игры и игровые упражнения [3]. Сюжетные игры основаны на опыте ребенка и представлении им движений, характерных для определенного образа. Движения детей во время игры тесно связаны с сюжетом. Большинство сюжетных игр являются коллективными, где ребенок учится согласовывать свои действия со действиями других людей, животных и птиц, чтобы лучше понять мир, а также учится действовать без капризов и соблюдать правила. Игровые упражнения имеют конкретные двигательные задачи, учитывая возрастные особенности и физическую подготовленность детей. В отличие от сюжетных игр, в игровых упражнениях дети должны идеально выполнять базовые движения [6].

Таким образом, подвижные игры являются комплексным средством обучения, которое включает различные аспекты физического, интеллектуального и духовного развития детей. Продолжая популяризацию народных подвижных игр, мы способствуем расширению коллективной мудрости и воспитанию детей.

Почему игры привлекают мальчиков и девочек? Во-первых, само действие интересно. В них необходимо самостоятельно находить выход из неожиданных ситуаций, ставить цели, взаимодействовать с другими, проявлять ловкость, скорость, устойчивость и силу. Веселое настроение является важным элементом игры и положительно влияет на состояние нервной системы ребенка. Радостное настроение сопровождается физиологическими изменениями в организме: увеличивается активность сердца и органов дыхания. Сила и искренность переживаний детей во время игры делают ее эффективным средством воспитания, поэтому педагог должен сделать игру живой, интересной и эмоциональной. Об особенностях методики проведения народных подвижных игр в младших группах (8-10 лет) [4].

Дети в этом возрасте имеют узкий кругозор и короткую концентрацию внимания. Изучение мира детства является одним из активно развивающихся направлений современного гуманитарного образования. Растущий интерес к детской субкультуре и детскому фольклору привел к значительному развитию детской этнографии в нашей стране в последние десятилетия XX века. Детские игры и развлечения выполняли огромную роль воспитательного и развивающего характера, способствуя физическому и интеллектуальному развитию ребёнка, вырабатывали координацию движений, быстроту реакции. Вербальные игры помогали развитию речи и правильному произношению слов. Через игру ребёнок постигал общественные правила поведения, проходил первый этап процесса социализации – основы преемственности поколений. Проблема социализации детей как механизма трансмиссии культуры играла немаловажную роль [6]. Как и у многих народов, воспитание детей у кыргызов тесно связано с атрибутами традиционных представлений, и в недалёком прошлом оно было делом всех взрослых членов общества.

Однако до сегодняшнего дня детская культура не изучена в полной мере. В частности, исследователи-фольклористы редко обращаются к детским подвижным играм, но именно они составляют основу детской игры. Какие качества развивает двигательная народная игра? В двигательных народных играх важно развивать психофизические качества: ловкость, быстроту, выносливость, силу, координацию движений, равновесие, умение ориентироваться в пространстве. Двигательные народные игры помогают познакомить детей не только с развлечениями народа, но и с народной культурой в целом. Почему важно движение национальных игр?

Народные игры имеют важное значение не только для развлечения, культурного отдыха и физического воспитания, но и для формирования духовного мира детей. Они являются важным средством патриотического воспитания, сближения и взаимодействия национальных культур [4]. Игра – это форма человеческой деятельности. Характер народных развлечений и игр связан, прежде всего, с историческими условиями жизни.

Выводы: Таким образом, для учащихся младших классов будет очень интересно формировать познавательную деятельность через народно-двигательные игры. Игры и развлечения этого возраста также во многом носят подражательный характер и являются творчеством самих детей. Они передавались в устной традиции, играя важную роль в духовном и физическом воспитании детей и подростков. Часть детских игр и развлечений имеет сопроводительные тексты, составленные в стихотворной форме, которые, так же, как и сами развлечения, являются продуктом художественной детской фантазии. Они воспитывают в детях образное мышление, поэтическое восприятие окружающего мира, жизнелюбие, любознательность, чувство юмора и развивают в них творческое начало. Традиционная система социализации детей в кыргызском обществе отличалась высокой устойчивостью и консервативностью. Изучение и популяризация традиционных народных игр в настоящее время могут сыграть неопределимую роль в воспитании подрастающего поколения, стать мощным фактором оздоровления населения. Опыт, накопленный предшествующими поколениями, имеет не только научно-познавательное, но и практическое значение. Данная

статья направлена на изучение, и опыт внедрения популярных двигательных игр в учебную программу начальной школы.

Список использованной литературы:

1. Анаркулов, Х.Ф. Кыргызская народная педагогика об основах физического воспитания / Х.Ф. Анаркулов// Спорт-посол Мира и феномен XXI века- Алматы, 1997. -с. 17-22.
2. Дуранов М.Е. Педагогика управления педагогическим образованием молодежи: учеб. пособие / М.Е.Дуранов; МГТУ - Магнитогорск, 1998. - 191 с.
3. Касен А. «Кыргызские игры и развлечения» Издательство «Илим»,- 2004 г. -144 с.
4. Омурзаков Д. О., Саралаев М. К. Кыргызские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 64 -4с.
5. Саралаев М.К., Азизбаев С.С. Развитие кыргызских национальных видов спорта и народных игр. В учеб. пособии: «История физической культуры и спорта в КР» - Бишкек. 2002 г. стр. 195 – 211.
6. Найн А.Я. О методическом аппарате диссертационных исследований / А.Я.Найн // Педагогика, 1995. - № 5. - С. 44 - 50.

УДК. 378.2

Токошева Жазгүл Аскербековна, Турсукеева Айнура Алымгазиевна,

ОшМУ улук окутуучу

Бишкек автомобиль жолдору колледжи. К. Көлбаев окутуучу

Токошева Жазгул Аскарбекковна, Турсукеева Айнура Алымгазиевна

ОшГУ, старший преподаватель

Бишкекский Автомобильно Дорожный колледж им. К. Кольбаева, преподаватель

Tokosheva Zhazgul Askarbekovna, Tursukeeva Ainura Alymgazievna

Development of human resources in educational institutions

Senior lecturer, OSH State University

Bishkek Automobile and Road College named after K. Kolbaev, teacher

**БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ КАДРДЫК ПОТЕНЦИАЛДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ
DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

Аннотация: Кадр саясаты - уюмдун персоналды башкаруу системасынын күчтүү стратегиялык куралы. Макалада билим берүү мекемелериндеги кадр саясатынын негизги багыттары каралат жана максаттуу кабыл алуу квотасына арыздарды түзүүнүн өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Аннотация: Кадровая политика является мощным стратегическим инструментом системы управления персоналом организации. В статье рассматриваются основные

направления кадровой политики в образовательных учреждениях, указываются особенности формирования заявок по квоте целевого приема.

Annotation: HR policy is a powerful strategic tool of the organization's personnel management system. The article discusses the main directions of personnel policy in educational institutions, specifies the specifics of the formation of applications for the quota of targeted admission.

Негизги сөздөр: билим берүү уюму, кадр саясаты, мугалим, мектеп, максаттуу кабыл алуу квотасы, бош орундар.

Ключевые слова: образовательная организация, кадровая политика, учитель, школа, квота целевого приема, вакансии.

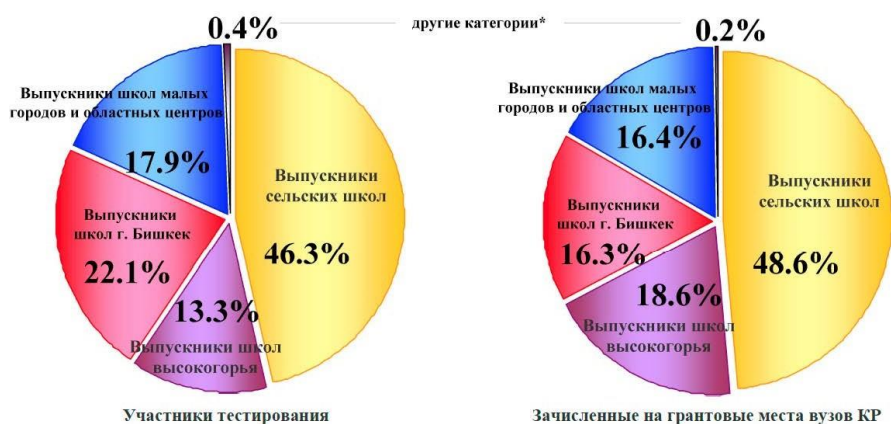
Keywords: educational organization, personnel policy, teacher, school, target admission quota, vacancies.

Заманбап дүйнөдө ар кандай уюм өзүнүн кадр структурасына ээ жана кадрлар менен иштөөнүн негизги багыттарын аныктаган HR стратегиясын иштеп чыгат [1;2;6]. Экономисттердин, юристтердин жана менеджерлердин кадрдык курамына көп көңүл бурулуп, бул адистер үчүн кадрларды эффективдүү тандоонун моделдери, өзгөчөлүктөрү, ыкмалары жана тесттери көрсөтүлгөн [7].

Бирок, билим берүү мекемелеринде кадр саясатынын көйгөйлөрү өтө сейрек аныкталган жана чечилбеген бойдон калууда. Каралып жаткан маселе боюнча концепциянын жоктугу өлкөнүн жана коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндөгү терс көрүнүштөргө алып келет. Мектепке кандай мугалим келет, кандай деңгээлде өз милдетин аткарат, уяктар асманга учабы, санариптештирүү доорунда адам өнүгүп кете алабы же биз үйдө жөн гана квалификациялуу сантехниктин кызматын алабызбы, ошого жараша болот. Азыртадан эле 2020-жылы педагогикалык кадрларга мониторинг жүргүзүү боюнча негизги документтер жалпы билим берүү мекемелеринде мугалимдердин саны кыскарууну улантып жатканын көрсөтүп турат. Педагогикалык ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн 40 пайызы гана мектептерге иштөө үчүн келгендигине карабастан, пенсия курагындагы мугалимдердин жана мугалимдердин көп сандагы саны сакталууда, мугалимдиктин алгачкы үч жылынан кийин жаш мугалимдердин алтыдан бир бөлүгү гана билим берүү системасынд иштөөнү улантууда [3;5].

Педагогикалык кадрлар менен түзүлгөн кырдаал бүгүнкү күндө көйгөйлүү бойдон калууда, бул өзгөчө чет-жакаларда байкалат. Педагогикалык окуу жайды бүтүргөндөрдүн көбү 4-курстан бери ишке орношкон, андыктан ар кайсы райондордогу мектеп директорлору, билим берүү бөлүмдөрүнүн башчылары: “Окуу жылына бир мектепке бештен онго чейин предметтик мугалим керек, жумушка орношсо болобу? Быйылкы бүтүрүүчүлөрүбүздү?» жооп терс болуп саналат. Даректүү кабыл алуу квотасы боюнча кирген педагогикалык ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн бир аз бөлүгү максаттуу окуу келишими боюнча окуу жайларына кайтып келишет, калгандарынын (75-80%) мугалимдик тажрыйбасы бары ишке орношууда. [4].

Диаграмма (1-сүрөт, [8]) 2022-жылга окуучуларды кабыл алуунун динамикасын көрсөтөт.

1- сүрөт. 2022-жылга гранттык орундарга кабыл алуу жыйынтыгы

Белгилей кетсек, сентябрь-ноябрь айларында педагогикалык жогорку окуу жайларында ишеним телефону ачылган. Иш берүүчүлөр мектептерге жана кошумча билим берүү борборлоруна кадрларды тез арада кабыл алууга жардам сурап, жогорку класстын студенттерин педагогикалык ишмердүүлүккө тартууга макул болушууда, ошентип, сөз XXI-кылымдын мугалими жөнүндө эмес, бош орундарды толтуруу жөнүндө болуп жатат. Жогорку класстын студенттерин окуу-педагогикалык практикага тартуунун жакшы ойлонулган системасынын жоктугу, ал эми педагогикалык ишмердүүлүктү киргизүү студент-мугалимдердин профессионалдык жактан күйүп кетишине, андан кийин кесибин таштоого алып келет.

Мындай концепциянын зарылдыгын пандемия учурундагы билим берүүнүн натыйжалары да көрсөтүп турат, бул Кыргызстандагы билим берүүнүн сапатына байланышкан бир катар көйгөйлөрдү: билим берүүнүн мазмунуна, технологиясына жана аны уюштурууга түздөн-түз кадр саясатынан көз каранды.

Мугалимдерге маалыматтык технологиялар менен иштөө үчүн жаңы кесиптик маданиятты түзүү зарыл. Мугалимдердин жаңы мууну компьютер менен абдан жеңил жана ырахат менен “байланышууга” жөндөмдүү болушу керек. Мындай компетенттүүлүктүн калыптануу процесси жөнөкөй жана узак мөөнөттүү эмес, бирок белгисиз келечек үчүн иш-аракет кылуу керек (күтүү). Билим бардык жагынан: мазмуну, технологиясы жана уюштуруусу боюнча алдыңкы болушу керек.

Адабий булактарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде билим берүү тармагындагы кадрдык потенциалды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын көрсөтөбүз:

- студенттерди алдыдагы иш-чараларга, атап айтканда, болочок мугалимдерге максаттуу даярдоо;

- жалпы билим берүүчү мектептердин педагогикалык жамааты менен орто кесиптик окуу жайлардын жана ЖОЖдордун педагогикалык жамаатынын өз ара аракеттенүүсү;
- максаттуу квотага ылайык бүтүрүүчүлөрдүн ишке орношуусун кийин тактоо менен райондордун жана облустардын деңгээлинде предметтик мугалимдер үчүн бош орундардын санын аныктоо;
- педагогикалык ишмердүүлүккө, мугалимдин инсандыгына мамлекет тарабынан да, мектеп жетекчилиги тарабынан да, окуучулар менен ата-энелер тарабынан да сый мамилени калыптандыруу;
- мугалимдин материалдык жана моралдык системасын түзүү, анын ичинде психологиялык колдоо көрсөтүү;
- насаатчылык мектепте сабактарды уюштуруу жана өткөрүү;
- «Мектепти санариптештирүү» программасынын алкагында окутуу.

Ошентип, билим берүү мекемелеринде кадрдык потенциалды өнүктүрүү учурдун талабы. Тез арада ченемдик-укуктук базаны түзүү, анын негизинде атайын билим берүү үчүн кадрдык стратегияны иштеп чыгуу зарыл. Бул маселени чечуу системалуу мамиле кылуунун принциптерине, окуу жайларында кадрларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарына таянуу менен ырааттуу жүргүзүлсүн.

Колдонулган адабияттар:

1. Батова Н.С., Шуварин М.В. Проблемы и перспективы развития рынка образовательных услуг // Вестник НГИЭИ. – 2015. – №9(52). – С.11–18.
2. Бруковская О., Осовицкая Н. HR-бренд: 5 шагов к успеху вашей компании. – СПб.: Питер, 2011. – 272 с.
3. Виноходова А.Ф. Кадровая политика и система управления предприятием в условиях кризиса// Актуальные проблемы развития экономических, финансовых, кредитных систем: сборник, / под ред. М.В. Владыка, Т.Н. Флигинских, 2015. – С. 76–81.
4. Корнилов М.И. Современный персонал – стратегии // Управление персоналом: сборник статей / Под ред. М.И. Корнилова. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2012. – 45с.
5. Стиплман Д. Поколение Z на работе. Как его понять и найти с ним общий язык. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2018 – 290с.
6. Турчинов А.И. Социальное измерение государственной кадровой политики // Человек и труд. – 2011. – №7. – С. 58.
7. Уколова Л.И., Сокерина И.В., Цзян Ш. Основные теоретические подходы отечественных и зарубежных педагогов к проблемам эстетического воспитания подрастающего поколения // Мир науки, культуры, образования. – 2016. – №1(56). – С.211–213.
8. Результаты Общереспубликанского тестирования и зачисления на грантовые и контрактные места вузов Кыргызской Республики в 2022 году <https://www.testing.kg>

УДК: 781.21:78.081(575.2)(04)

Эсенгулова Гүльзат Кубанычбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Искусство жана дизайн факультети, магистрант

Эсенгуловой Гульзат Кубанычбековна

КГУ им. И.Арабаева, Факультет искусство и дизайна, магистрант

Esengylova Gulzat Kybanychbekovna

I.Arabaev KSU, Faculty of Art Culture and Education, master's students

**КЫРГЫЗ ОБОНЧУЛУК ӨНӨРҮНҮН УЛУТТУК МУЗЫКАЛЫК
МАДАНИЯТЫНДАГЫ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ
КЫРГЫЗСКОЕ МЕЛОДИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО И ЕГО МЕСТО
В НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЫКАЛЬНО КУЛЬТУРЕ
KYRGYZ COMPOSER IS AND IT IS PLACE IN THE NATIONAL MUSIK CULTURE**

Аннотация: Кыргыз обончулук өнөрү, улуттук музыкалык маданиятындагы ээлеген орду чон. Бул макалада элдик музыканын уюткусун түзүп, сактап, өркүндөтүп муундан-мунга өтүп келгендиги камтылат.

Аннотация: Кыргызское мелодическое искусство занимает большое место в национальный музыкальной культуре. В данной статье рассматривается создание народной музыки, предающейся из поколения в поколение

Annotation :In this article it will be shown that with the help of The Great October Revolution that Kyrgyz music culture is well known for our multinational country is music lovers. There aren't any collections of articles and researches about Kyrgyz professional music development problems .

Түйүндүү сөздөр: Музыка, эстетикалык тарбия, консерватория, музыкалык билим, ырчылык, маданият, музыкалык аткарылуучулук, устат-шакирт, аспаптык, көркөм өнөр ж.б.

Ключевые слова: музыки, эстетическое воспитание, консерватория, музыкальное образование, культуре.

Key words: musical education, pedagogical music education, musical creativity, higher education institutions.

Кыргыз элинин социалдык экономикадагы , эл агартуудагы илимдеги адабияттагы жана искусстводогу зор жетишкендиктеринин ичинен улуттук музыкалык маданият олутту орунду ээлейт.

Кыргызстандын музыкалык маданияты өзүнүн кайталангыс улуттук өзгөчөлүктөрү менен Улуу Октябрь Революциясынан кийин профессионалдык жогорку бийиктикке жетти.Кыргыз совет музыкасы дуркурөп өскөн , кө тармактуу ,көп жанрлуу ошо менен бирге терең идеалдуу жана мазмундуу искусство. [1,6]

Анын асыл касиеттеринин бири марксисттик лениндик эстетиканын бүткүл прогрессивдүү коркөм чыгармачылыктын негизги багыт берүүчү принциптери партиялууулук жана элдүүлүк .

1917 – жылга чейин кыргыз музыкасы элдик чыгармачылыктын каада – салттарында жашап келген . Ал элдин акыл ой дүйнөсүндө коомдогу иштерде , эмгек шарттарында , үй бүлөөлүк турмушунда кеңири орун ээлеген. Вокалдык чыгармалар ,күүлөр элдин акыл эсинде, көңүлүндө сакталып, кылымдардан кылымга, укумдан тукумга ооз эки түрүндө тараган жана өтүп келген. Кыргыздардын жогорку өнүккөн поэтикалык чыгармасы музыкалык аткаруучулуктан ажыратылган эмес: поэмалар, эпостор, ырлар, айтыштар, термелер ж.б. обондуу ырлар аткарылган.

Кыргызстанда Совет бийлигинин биринчи жылдарында эле музыкалык коомдук турмуш чоң ишмердүүлүк менен баштаган. Өздүк көркөм чыгармачылык, музыкалык, драмалык кружоктор, концерттер тузүлгөн. Элдик таланттарды, ырчыларды, акындарды табуу иши жүргүзүлүп, алар профессионалдык жумушка тартылышкан.

Кыргыз музыкасы улуу орус калкынын музыкалык маданиятынын таасири, үлгүсү, жолу боюнча композиторлорунун түздөн түз жардамдашуусу ийгиликтерге жетишти. Калк казынасы аталган элдик күүлөр, обондор, эпостор, жана башка ата мурастар профессионалдык музыкабыздын ар тараптан гүлдөп өнүгүшүнө жаралышына бирден бир түгөнбөгөн көөнөрбөс тунук булак болду.

Элдик музыканын уюткусун түзүп, сактап, өркүндөтүп калкка тараткан өмүр зергери – аткаруучу, обончу, аспапчы, айтычуу, ырчы, акындар, обончула ж.б. шайырлар.

Алардын чыгармачылыгы бири - бири менен ажырагыс бирдикте тутумдашып бутактанып өскөн. Обон – кыргыз эл чыгармачылыгында жана ооз эки салттагы музыка өнөрүндө мелодика деген терминден келип чыккан. Обончу кыргыз ооз эки салттары кыргыз музыкасында чыгармачыл инсанды мүнөздөөчү түшүнүк 2- 3 жылдарда кеңири тарала баштаган. Элдик музыкалык чыгармачылык Орто Азия элинин эмгегине жараша жана күндөлүк тумушуна да терең сиңген.Коомдун алгачкы өнүгүшүнүн биринчи этабында музыка эмгек процессинин ажырагыс органикалык бөлүгү болгон.

Ымдоо, жандоо (пантомимика) менен коштоого алынган. Ырлар жана бийлер эмгек процессин элестеткен.

Эмгек музыка өнөрүнүн өсүшүнө күчтүү таасир тийгизген. Композитордун, обончулук өнөрдүн адамдары угармандардын жүрөгүнө акын менен жазуучу чыгарган китептер аркылуу эмес, эстрада, радио, телевидение аркылуу башкача айтканда аткаруучулар аркылуу жетет.

Кыргыз элинин аваздык чыгармачылыгында анын көөнөр тарыхы социалдык жана тиричилик алака катыштары, рухий жана эмгек тажрыйбалары чагылдырылган. Эл чыгармачылыгын аваздык дүйнөсү жалпылап алганда эпикалык залкар чыгармалардан тартып, акындык, музыкалык о.э. ыр өнөрүнүн майда жанрларына чейин камтыйт. Эл ырларынын чыгармачыл шык талантка карай баалоонун кыргыздар үчүн мүнөздүү болгон төмөнкү катгорияларга үч баскычтуу аныктамасы боюнча айырмаласа болот. Чон ырчы, орто ырчы, кичине ырчы. Бул сапаттык айырмалоодо элдик кесипкөй ырчылардын аткаруучулук жөндөмдүүлүктөрү да эске алынат. Кыргыз ырчылары үн өзгөчөлүктөрү менен да айырмаланышат. Кыргыз элдик музыкалы маданиятынын тамыры байыркы замандарга кирет. Кыргыздын музыкалык жана поэтикалык салттары көптөгөн кылымдар бою ички

жана тышкы факторлордун таасири астында трансформацияланып келген. Кыргыз элдик музыкасында элдик жана кесипкөйлүк деп аталуучу эки чоң оз ара байланышкан катмардар бар. Элдик музыкалык фольклор деп көпчүлүк элдин жана анын музыкага көбүрөөк же азыраак жөндөмдүү адамдарды кошо алгандыгы чыгармачылыгы эсептелет. [2,10]

Кыргыз совет музыкалык маданияттын өнүктүрүүгө орус композиторлору: В. Власов, В.Ферре, М.Раухвергер, П.Шубиндин салымдары зор. А. Малдыбаевдин биргеликте кыргыз музыкасында обондуу ырларды иштеп чыгышкан.

Согуштан кийинки жылдарда кыргыз музыкасы бир топ кыйынчылыктарга дуушар болот. Биринчиден, ошол кездеги эмгекчилердин турмушун, эмгектеги эркиндиктерин, экинчиден, бул жылдары, улуттук чыгармачыл кадырлар жаңыдан гана күч алат.

Кыргыз музыкасы ноталарда жазылбаганы менен баыртан муундан – муунга, оозеки формада өтүп келген. Кыргыз музыкасында кыргыз элинин кубанычы, кайгы – мууну, сүйүүсү, эрдиги да камтылган. Бүгүнкү муунга чейин өзөктүү калыбын жоготпой келген кыргыз музыкасындагы негизги вокалдык музыка. Музыкалык окуу – угуу аркылуу жана көрүп отуруп үйрөнүү болгон

Музыкалык билим берүү жагы да жакшы ийгиликтерге ээ болду. 1967 – жылы Фрунзеде жогорку квалификациядагы музыкалык адистерди, мугалимдерди, аткаруучуларды жана маданий агартуу мекемелеринин кызматкерлеринин даярдоочу Б.Бейшеналиева атындагы Мамлекеттик Искусство институтунун ачылышы республикабыздын маданий турмушунда зор окуя болду.

Музыка илимдин негизги багыттарынын бири фольклордук жана профессионалдык музыканын ар түрдүү жанрлары жакшы чыгармаларды музыкалык тилинин улуттук өзгөчөлүктөрүн терең негиздеп монографиялык изилдөөлөрдү улантуу зарыл.

Музыка бул – композитордун өмүрү, тилеги, фантазиясы. Композитор өз эргүүсүнөн, кыял чабыттоосунан жаралган учкундарды нота жолдоруна жазып калтырат.

Кыргыз эл ырлары негизинен жети, сегиз муундан куралат. Элдик ырлардын көрктүү, уккулуктуу, обондуу чыгышында альтерация өзгөчө рольду ойнойт. Ошону менен бирге элдик обондордо үч, төрт жана беш жана андан көп элементтүү формадагы чыгармалар жолугат. Элдик ырлар дагы дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүк – анын варианттуулугу жана ошондой эле элдик музыкабызда хроматизм ладдары да жолугат.

Музыкалык билим алуу менен сен сулуулукка, көркөм кооз дүйнөөгө умтулуп, көңүл ачууга, ойноого, кайгырууга, жашоого үйрөнөсүн.

Музыкалык чыгармалар профессионалдык музыканын – опера, балет, камералык музыка, симфониялык музыка, хор искусствосу жана эстрадалык компьютердик музыкалардын өзгөчөлүктөрүн терең ачып берүүгө жардам берет. Музыкалык чыгармалар менен таанышууда музыка жашоону чагылдырган бийик искусство экенин билебиз.

Искусство – бул турмуштун чындыгын, көркөм образдар аркылуу чагылдыруу болсо, ал эми музыкалык искусство – көркөм образдарды добуш аркылуу ар кандай маанайда, мүнөздө ритмикалык сүрөттөлүштө чагылдырып берилет.

Композитор – музыка чыгарган адам, автор .Кыргыздын көрүнүктүү композиторлору: А.Молдыбаев, А.Тулеев, М.Абдраев, С. Бактыгулов, К.Тагаев, С.Жумалиев, Р.Абдыкадыров ж.б.

Кыргыз музыка дүйнөсүнө чоң из калтырган атактуу обончу, аткаруучу Р.Абыкадыров белгилүү обончу.

Кыргыз ырчылык онөрүндө ырчы, аткаруучу, обончуларды да орду абдан зор. [4,20] 50-60- жылдары элдик музыкага К.Жакшылыков, Т.Турдалиев, А.Айтиалиев ж.б. алардын артынан жаңы муун: Р.Абдыкадыров, Т.Тагаев, А. Атабаев, М.Рыкулбеков, С. Жумалиев аттуу аткаруучу, ыр жазуучулар кыргыздын элдик музыкасына жаңы дем берген.

Кыргыз эли эмгекчил жана таланттуу. Ал озунун улуттук духун жана конуздо сакталган ыйык үмүттөрүн чагылдырган ооз эки эпикалык чыгармаларын кылымдар бою түзүп, өркүндөтүп келен. Кыргыздардын көркөм чыгармачылыгынын эстеликтеринен бизге чейин келип, жетишкендиктеринен өзгөчө маанилүүсү дүйнөдө тендеши жок байыркы баатырдык “Манас” эпосу болуп саналат. Эпосту айтуучулар, манасчылар, эл ичиндеги эн бир кадырлуу адамдардан болушкан. Мындан тышкары ревалюцияга чейинки кыргыздын өзүнчө бир башкача болгон искусствосунда ырчылар жана акындар айырмаланып турган. Булардын баардыгы дайыма өздөрүн – өздөрү комуз менен коштой алышкан.

Кыргызстанда элдик декоративдүү искусство жогоркуу өнүгүүгө жеткен килем согу, көркөм сайма саюу, сурет тартуу. Кыргыз элинин өзгөчө бир башкача болуп турган искусствосу мына ушундай болчу. Алар нечен кылым мурда кандай болсо, дээрлик ошол эле түрүндө сакталып келе жатат. Бирок элдин жөндөмдүүлүгүн, зээндүүлүгүн, толук өстүрүүгө тарыхый шарттар мүүмкүнчүлүк бербей келген. Чыгыштын мурда эзилген элине эркиндикти алып келген. Улуу октябрь таңы жарк этти. Ал эркиндикке кыргыз эли да жетишти. Кыргыз эли, тең укуктуу элдердин арасында тендикке жетишип, совет элдеринин ынтымактуу үй-бүлөсүндө татыктуу орун эледи.

Эл ырчылар жана обончулар.

Элдик музыканын уюткусун түзүп, сактап, өркүндөтүп, калкка тараткан өмүр зергери – аткаруучу, обончу, аспапчы, айтуучу, ырчы, акындар, обончулар ж.б. шайырлар.

Алардын чыгармачылыгы бири-бири менен ажырагыс бирдикте тутумдашып, бутактанып өскөн. Ырчы - калың кактын жан шериги. Ар кыл теманы элде алып элге берген. Ырчылардын негизги чыгармачылыгында өз калкынын басып өткөн жолу, Жашап жаткан доорундагы күнөлүк турмушу, эл жерди, сүйүүсү, кайгы- капасы, эрдиги, өкүнүчү, кубанычы, тарыхы баяндалган. Кыргыз обондорунун атасы, пири аталган Ж. Шералиев өзүнүн обондорунун өзөгүнө жалпы түзүлүшүнө элдик лирикалык ырлардын, салтанаттуулугун алуу менен бирге мурдагы советтик көрүнүктүү композиторлордун ырларына таандык ыргактары, кайрыктары, үн – добуштарын кеңири пайдаланган. Ошону менен бирге ал байыркы ырларда, обончулардын чыгармаларында басымдуулук кылган. Мажордук ладда гана эмес минордун ладдагы ырларды да жараткан. [5,7]

СССРдин эл артисти Муратбек Рыскулбековдун чыгармачылыгы - кыргыздын улуттук маданиятынын гүлдөп өскөндүгүнүн мыкты күбөсү боло алат. М. Рыскулбековдун улуттук театрды өркүндөтүүгө кошкон салымы бөтөчө салмактуу. Анын алп таланттынын ар тараптан

жетилгендиги адамды таң калтырбай койбойт. Артистик шыгы чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн кайсы гана жагынан көрүнбөсүн баардык жерге терең из калтырып, элдин рухий казынасын байыта алды. М.Рыскулбеков - Кыргызстандын театрдык искусствосундагы социалисттик реализм жолун жолдоочулардын бири. Артистик кино жагындагы иштеринин мааниси да өзгөчө чон.

М.Рыскулбеков - кыргыз драматургдарынын көп жагы пьесалары негизги ролдорунун эң биринчи аткаруучусу. Рыскулов кыргыз искусствосунда 40 жылдан ашуун убакыт иштеди. Анын талыкпаган чыгармачылык иши, анын коомдук жалындуу ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Ал көп жерлерде болуп, эл алдында чыгып, тажрыйбасынан бөлүнүп, ар түрдүү кесиптеги адамдар менен жолугушкан. М. Рыскулбеков 1909 - жылы Тянь- Шандын Ленин кохозунда кедей дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Муратбектин бала чагы кыйын учурда туш келген Ал кыргыздын жүздөгөн бактысы ачылбаган башка балдардай эле тырмактайында жокчулуктун азабын тартып өстү. [6,30-6]

М.Рыскулбековдун чыгармачылык жолу, биздин өлкөсалистик коомду куруунун аяктоочу мезгилине келгенбактылуу учурга туш болгон. Ошол жылдары буткул эл менен бирге баардык театрларындай эле кыргыз драма тетры бир катар тарыхый патриоттук, спектакилдерди түзүшөт.

Колдонулган адабияттар :

- 1.М.Абдраев , Б.Алагушов “Октябрьдын нуру менен”(Кыргыз совет музыкасынан кыскача баяндама) 1966-ж.[1.6-б]
- 2.Б.Алакушов музыка боюнча терминдердин орусча – кыргызча сөздүгү “ Илим” 1969-ж. [2,10-б]
- 3.В.С.Виноградов , А .Молдыбаев , В . Власов , В . Фере “Советтик композитор” 1958- ж. [3, 8-б]
- 4.Кыргыз музыкасы : Энциклопедиялык окуу курамы башкы ред.Ү.Асанов , түзүүчү: Б. Алакушов ,2004 -ж.,400 бет. [4, 20-б]
- 5.Рыспай Абдыкадыров “Кыргыздын муза символу” 1999-ж [5, 7-б]
6. Кыргыз музыкасын түзгөн Б.Алагушов.Ф.”Кыргызстан”,1995 – ж. [6,30]

УДК:781.21(575.2) (04)

Эсенгулова Назгүл

И.Арабаев атындагы КМУ, Искусство жана дизайн факультети, магистрант

Эсенгулова Назгүл

КГУ им. И.Арабаева, Факультет искусство и дизайна, магистрант

Esengulova Nazgul

I.Arabaev KSU, Faculty of Art Culture and Education, master's students

КЕНЖЕ БАЛДАРДЫН МУЗЫКАЛЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ
РАННЕГО ВОЗРАСТА
FORMATION AND DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES OF YOUNG CHILDREN

Кыскача мазмуну: Макалада кенже балдардын музыкалык жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө коомдун орду чоң. Балдардын эстетикалык иш-аракетин уюштуруунун формалары ар түрдүү. Буга музыкалык (кыймыл) ритмикалык кыймылдар, обондуу ырлар, бийлердин таасири менен ишке ашырылат. Майрамдык утренниктер, оюндар, көңүл ачуучу сабактар.

Аннотация: В статье роль общества в формировании и развитии музыкальных способностей детей раннего возраста велика. Существует разные формы организации эстетической деятельности детей. Это делается под воздействием музыкальных (движений) ритмических движений, мелодичных песен и танцев, праздничные утренники, игры, развлекательные уроки.

Annotation: The article emphasizes the role of society in the formation and development of musical abilities of young children. There are different forms of organizing the aesthetic activities of children this is done under the influence of musical (movements) rhythmic movements melodious song and dances. Holiday matinees, games, entertainment lessons.

Түйүндүү сөздөр: музыкалык кыймыл, музыкалык сүйүү, музыкалык кызыгуу, музыкалык оюндар, музыкалык инструменттер.

Ключевые слова: музыкальное движение, любовь к музыке, интерес к музыке, музыкальные игры, музыкальные инструменты.

Key words: musical movement, love of music, interest in music, musical games, musical personality.

Эстетикалык тарбия берүүдө искусствого өзгөчө роль таандык. Бир туруп толкундантып, бир туруп кубантып, алардын музыка дүйнөсүнө кыраакылык менен көңүл бурууга үндөйт.

Балдар бакчасы элге билим берүүнүн жалпы системасынын биринин баскычы катары каралган. Балдарга арнап советтик жазуучулар, композиторлор, сүрөтчүлөр көптөгөн сонун чыгармаларды жаратты.

Музыкалык эстетикалык тарбия берүү педагогиканын өзүнчө бөлөк тармагы болуп саналбайт, ал анын бардык жактары менен өз ара аракеттенип турат.

Балдардын алгачкы жаш кезинен эле байкалуучу акыл-эсинин жана иш-аракеттеринин, адептүүлүк сапаттарынын деңгээли акыркы жылдары бир кыйла жогорулагандыгын педагогдор менен психологдордун биргелешкен изилдөөлөрү көрсөттү.

Музыкалык жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптануусунун мектепке чейинки баланын моралдык сыпатын калыптандыруу менен түздөн-түз байланыштуу.

Баланы адамдардын мамилелериндеги жамандык менен жакшылыкты айырмалай билүүгө, үндөрдүн, түстөрдүн кооздугун кабылдай билүүгө үйрөтүү – бул анын ички сезимин тазараак, байыраак кылуу дегендик.

Кенже баланын музыкага кызыгуусун, жөндөмүн ойготуу, өнүктүрүүдө мезгил менен тыгыз байланыштуу келип, көп жагынан ага шартташып турат.

Ар түрдүү өлкөлөрдөгү, теориялардагы жана багыттагы педагогдор бул тема боюнча дискуссияларды жүргүзүүдө. Чет өлкөлүк мугалимдер, психологдор баланын өздүк тажрыйбасы музыкалык жетекчинин таасирине баш ийбеген закондору боюнча түзүлөт деп айтып келишет.

Ар бир баланын, жаш өспүрүмдүн өзгөчөлүгү музыканы уга билүү жөндөмдүүлүгүн жогору даражада колдонууга мүмкүндүк берүүчү көркөм чыгармачылыктан байкалат, бирок эгер бардык балдарга шарт түзүлсө, анда аладрдын ар биринин шык-жөндөмүнүн өсүшүнө, калыптануусуна, түшүнүгүнө ийгиликтүү өздөштүрө аларына ишенүүгө болот.

Азыркы шарттарда (балдар бакчасы) **кенже балдардын** музыкага тарбиялануусунда төмөндөгү милдеттер алдыга коюлат:

1. Балдардын кооздукту кабыл алуусуна, музыкалык шыгынын ойгонушуна өбөлгө болуу;
2. Ырлар, бийлер, музыкалык ритмикалык кыймылдын айырмаларын билүү;
3. Музыкалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү;
4. Искусство менен алардын иш-аракети ар дайым эркин, ынтызарлыкка, чыгармачыл элестетүүгө, демилгелүүлүккө болууга тийиш.

Эстетикалык жактан бала канчалык көбүрөөк жетик болсо, анын көркөмдүк билгичтиктери жана ыкмалары ошончолук бекемирээк болот, анын кызыгуусу ошончолук кененирээк кулач жаят.

Кенже балдарда айлана-чөйрөгө эстетикалык мамиле кылуу өзүнчө бир формаларда, кээде анча көп байкалбай, акырындык менен көрүнөт. Түшүнүүгө жеңил жана жөнөкөй формалардан башталып, коюлуучу талаптар акырындык менен татаалдай берет.

Мисалы, кенже тайпадагы балдар музыкалык залга «марш» музыкасы менен киришет. Ортоңку тайпадагы балдар музыкадагы ыргактарды, мисалы, «марш», «ыр», «бий» айырмалоого машыгышат. Ошентип эң жөнөкөй талаптарды аткаруунун натыйжасында наристе балдарда ритми, ыргакты, музыкалык оюндардын, зарядкалык музыкаларды айырмалай билүү билинет.

Искусстводогу жана турмуштагы сонун нерселерди түшүнө билүү үчүн көңүлдө калган эң жөнөкөй таасирлерди, көз менен көрүп, кулак менен уккандагы сезимдерди топтоонун узак жолун басып өтүү зарыл.

Эмоциялык жана таанып билүү процесстеринин белгилүү бир чекте өнүгүшү зарыл сунуш кылынган программа ар бир балада адептүүлүк сапаттарын калыптандыруунун динамикасын ачык көрсөтөт.

2 ден 3 жашка чейинки балдар үчүн:

Балдар менен кошулуп ырдап, кошо бийлеп, алардын кийген кийимин, костюмдарынын түсүн байкап кароо; татаал эмес оюн кыймылдарын аткаруу;

Дидактикалык оюндарда добуштун бийик чыгышын (мен кайсы аспапта ойноп жатам), темпи, ритмин аныктоо;

Чоң кишилердин суроолоруна жооп берип, алардын көрсөтмөлөрүн аткаруу, сылыктык менен учурашууга, коштошууга, ыракмат айтууга көнүгүү;

Жүрүш-туруштун жөнөкөй эрежелерин сактоо;

Көркөмдүк иш-аракеттер, ырларды ырдоо, бийлөөдө ынтызарлык менен аткаруу;

Музыканын мүнөзүн (бешик ырын, маршты, бий музыкасын) үндүн тембрин айырмалоо;

Тегеренип ырдап-бийлеген учурларда кыймылдардын жана тизилүүлөрдүн ырааттуулугун сактоо, өзү аткара турган аракеттерге өз убагында киришүү;

Үйдөгү өз оюнчуктарын жыйнактуу кармап, үйдө да тыкандык жана кооздук болушуна байкоо жүргүзүү;

Ыр, музыка угуу (граммофондук жазуудан), тегерет кол кармашып басып ырдоо, бийлөө;

Чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрдү көрсөтүү, анча чоң эмес ырларды так келтирип ырдоо, ырларды таасирдүү окуп берүү, ырдын мазмунун баяндап айтып берүү;

Музыкалык шыктуулукту көрсөтүү;

Жөнөкөй ырларды жалаң интонация менен айтуу, бийик жана басаң чыккан регистрдик дабышты айырмалай билүү;

Музыкалык бардык ырларды айырмалай билүү.

Музыка баланы ыракатка батырат. Анын алдында мына ушу дүйнөнүн эшигин ачуу үчүн, анын музыкалык жөндөмдүүлүктөрүн, баарынан мурда музыкалык угумун жана эмоциялык баамдоосун өнүктүрүү керек. Антпесе музыка өзүнүн тарбиялык формасын аткара албайт. Эң кичинекей кезинде бөбөк анын тегерегинен угулуп жаткан үндөрдөн, шуулдаган добуштардан музыканын үнүн ажыратат. Ал угулган обонду көңүл коюп тыңшап калат, ага жооп иретинде күлөт, тилин булдууратып, үн чыгарып кубанычтуу талпынат.

Чоңураак балдар көрүнүштөрдүн ортосундагы кээ бир байланыштарды түшүнө алышат. Эң жөнөкөй жалпы корутундуларды чыгарганды, мисалы, музыканын мүнөзүн аныктаганды, көңүлдүү, кайгылуу, кубанычтуу, салмактуу мүнөздө боло турган белгилерди атаганды билип калышат. Аларга мындай талаптар түшүнүктүү болот. Мүнөзү ар башкача ырларды кантип ырдоо керек, тегерете кол кармашып алып жай ырдаганда же ыкчам бийде кантип кыймылдоо керек. Ошондой эле алардын музыкага болгон кызыгуулары да пайда болот, иштин бул же тигил түрүн, жанрын артык көрө башташат.

Алты жетиге караганда көркөмдүк табиттин эң алгачкы көрүнүштөрү чыгармаларга жана алардын аткарылышына баа бере билүү жөндөмү байкалат. Бул жаштагы балдардын ырдагандагы үнү тунук, обончул, ийкемдүү мүнөзгө ээ болот. Алардын диапазону текши бир калыпта келип, вокалдык интонациясы бир кыйла туруктуураак болуп калат. Эгерде төрт жашар балдар чоң кишилердин дайыма сүрөмөлөп турушуна али муктаж болсо, алты жашар балдардын көпчүлүгү өксүтпөй үзгүлтүксүз окутканда аспаптын коштоосуз эле ырдайт.

Музыкалык сабактардагы балдардын аракеттери окуудагы жана чыгармачыл тапшырмаларды аткарууга багытталат. Алар аткаруучулук ыкмаларды өздөштүрүп, өздөрү

татаал эмес кайрыкты импровизациялашат. Ал эми бийлерди аткарууда бий кыймылдарын бере билүүгө умтулушат.

Баланын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык тандалып алынган чыгармалар идеялык-адептик жагынан таасир этүүнү ишке ашырууга жардам берет. Балдар уктурулган чыгарманы көңүл коюп угуп, көп нерселер жөнүндө билишет. Бирок алар ал чыгарманы жалпы жонунан гана, анын эң урунттуу образдарын гана кабылдашат.

Музыкалык эстетикалык тарбиянын гармониялуулугуна мектепке чейинки жаштагы балдар үчүн жеткиликтүү болгон музыкалык иш-аракеттин бардык түрлөрү пайдаланылып, өсүп келаткан адамдын бардык чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрү активдештирилген учурда гана жетишилет.

Ошону менен бирге педагогикалык милдеттерди татаалдаштырып, балдардын өзгөчө кабылдагычтыгын ашкере пайдаланууга болот.

Музыкалык искусствонун өзү, анын өзгөчөлүктөрү педагогдун алдына бир катар спецификалык милдеттерди чечүү зарылдыгын коёт.

Музыканы сүйүүгө жана ага кызыгууга тарбиялоо:

1. Эмоциялык баамдагычтыкты жана кабылдагычтыкты өнүктүрүү гана музыканын тарбиялагыч таасирин кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.
2. Балдарды белгилүү бир системада ар түрдүү музыкалык чыгармалар жана баяндоонун пайдаланылуучу каражаттары менен тааныштырып, алардын алган таасирлерин байытуу.
3. Ырдоо, ритмика, балдар үчүн аспаптарда ойноо жагындагы эң жөнөкөй ыкмаларды жана музыканы кабылдай билүүнү калыптандыруу менен жөнөкөй музыкалык сабатты өнүктүрүү менен музыкалык иштин көп жактуу түрлөрүнө тааныштыруу.
4. Балдардын музыкалык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үндүн обондуулугун жана кыймылдардын тактыгын калыптандыруу. Эгерде бала ушул жашында активдүү практикалык иш-аракетке үйрөтүлсө жана тартылса, анда анын бардык жөндөмдүүлүктөрү ачылат жана өнүгөт. Музыкалык оюндарда жана тегерете кол кармашып алып ырдаганда образдарды келтирүү – музыкага чыгармачыл мамиле кылууну өнүктүрүү.

Музыка балага анын өмүрүнүн алгачкы айларында эле таасир этүүчү искусство. Балдардын бул багытта жетилиши ийгиликтүү жүрсүн үчүн музыкалык ишти, музыкалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштуруу зарыл.

4 жашка чейинки балдарды музыкалык иш-аракеттин ар кандай түрлөрүнө тартуу, аларды музыкага көңүл коюп кызыгуу сезимин калыптандыруу, аларды кээ бир аткаруучулук ыкмаларга ээ болууга даярдоо аларга музыкалык тарбия берүүнүн мазмуну болуп саналат.

1 жашка чыкканда эле педагог эң жөнөкөй музыкаларды угузуу менен көнүгүүнү уюштура, кайрыктарга үн чыгарышы же талпынган кыймылы менен жооп берүү сезимин ойготот, баланын активдүү иш-аракети менен музыкалык өбөлгөлөрдү түзөт. Ушуну менен катар негизги музыкалык жөндөмдүүлүктөр: музыканы эмоциялуу кабылдоо, музыкалык угуу, ритмди сезүү байкала баштайт.

Балдардын көркөмдүк иш-аракетинин бардык түрлөрүн өнүктүрүүдө өзгөчө маанилүү звено, музыкалык-сенсордук жөндөмдүүлүктөрдү калыптандыруу болуп саналат.

Музыкалык ойго батуу чындыгында дайыма сенсордуу болот, – деп белгилейт Н.А.Ветлугина, – анткени музыка-эң жөнөкөй үн айкалыштары да татаал образдар да – баарыдан мурда сезүү менен кабылдалат. Алардын музыкалык сенсордук жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн негизинде добуштун негизги төрт касиетин: бийиктигин, узактыгын, тембрин айырмалоо, кайра ошол добушту кайталай билүү жатат.

Музыкалык сенсордук жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүчү көнүгүүлөр коюлган дидактикалык милдетке жараша топтоштурулат.

Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, музыкалык өнүгүүнүн өбөлгөлөрү баланын өмүрүнүн алгачкы айларында пайда болорун көрсөтөт, ал белгилүү бир бийиктикте чыккан добуштарды кабылдоо менен угат. Баланын музыканы кабылдагычтыгы өзүнүн өнүгүшүндө бир катар баскычтардан өтөт. Бөбөктүн аң-сезиминдеги музыка жана кубаныч бири-бири менен тыгыз айкалышып турат.

Адатта, педагог ырды аткарууда балдарга оюнчукту көрсөтүп, музыкалык образга үндөшүп кеткен анын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилейт. (чымчык учат, чыйпылдайт, коён жеңил секирет, автомобиль тез жүрөт). Анан чыгарма 2-3 жолу аткарылат.

Музыканы кабылдоонун дагы бир өзгөчөлүгү – дифференциялуулук. Эгерде чыгарманын маанайы гана эмес, музыкалык образдын өнүгүшү да кабылданса толук баалуу болот.

Ритмдүү кыймылдарды өнүктүрүү да музыка менен байланыштуулукту талап кылат. Ал кыймылдар музыкалык чыгармалардын өзгөчөлүктөрүн чагылдырып көрсөтөт. Баланын музыка менен байланышкан аракетиндеги жөнөкөй ритмдүүлүк бул иштин өбөлгөсү болуп калууга тийиш.

Көнүгүүлөрдө айрым элементтер: алакан чабуулар, баш кыймылдары өздөштүрүлөт. Балдардын кыймыл активдүүлүгү акырындык менен өнүгөт.

Адегенде бөбөктүн кыймылдары музыка менен анча көп эп келишпейт, так эмес болот. Үзгүлтүксүз көнүгүүлөрдү жасоо процессинде чоң ишеним пайда болот. Бала музыкага кошулуп, өз алдынча аракет кылып калат. Акырындык менен балдар музыкалык чыгарманын формасын баамдоого тартылат. Музыкалык жетекчи бир сыйра көрсөтүп берип туруп, дароо эле балдарды аракетке тартат. Ырларды үйрөтүүдө ар бир куплеттеги саптарды 2-3 жолу кайталоо менен үйрөтө алат.

Сабактын структурасы анын баардык бөлүктөрү бир максатка баш ийе тургандай болууга тийиш. Сабак аяктаарга жакын калганда оюндар, бийлер, тегерете кол кармашып алып ырдоолор өткөрүлүп, алар жайбаракат кыймылдар менен аяктайт.

Музыкалык эстетикалык тарбия берүү бир катар маанилүү милдеттерди чечет. Музыкалык иш-аракеттин ар кандай түрлөрүнө тартуу, музыка угуу (кабылдоо), аткаруу (ырдоо, бийлөө), оюн инценировка, музыкалык маалымат берүүчү билимдер, музыкалык чыгармачылык.

Музыкалык чыгармаларга карата негизги талаптарды жогорку көркөмдүүлүктү сактаганда гана бул милдетти чечүү мүмкүн болот. Иш-аракеттин бардык түрүндө эле, музыка кругозорду кеңейтип, кошумча билимдерге ээ болууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдуллин Э. Жогорку билим берүү системасындагы музыкалык педагогиканын маселелерине методологиялык анализ. – Б., 2019. – 278 б.
2. Булатова О. Педагогикалык чеберчилик. – Б., 2018. – 167 б.
3. Корпобаева М. Музыканын баштапкы теориясы. – Б., 2016. – 270 б.
4. Мектеп-Школа илимий-практикалык журналы. – №2, 2011-ж.
5. Муратова А, Артыков К. Музыка: 5-кл.: Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби. – Б., 2018. – 128 б.

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 323.94(571.1) (043.3)

Абдыкеримов М.Ө.

Ж. Баласагын ат. Кыргыз Улуттук Университети, аспирант

Абдыкеримов М.О.

Кыргызский Национальный Университет им.Ж.Баласагына, аспирант

Abdykerimov M.O.

Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, graduate student.

**СОЦИАЛДЫК, САЯСИЙ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК ЖАЗУУЛАР: ЧОКАН
ВАЛИХАНОВДУН ПИКИРЛЕРИНИН ТАЛДООСУ
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ЗАПИСКИ: АНАЛИЗ
ВЗГЛЯДОВ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА
SOCIO-POLITICAL AND LAW NOTES: ANALYSIS OF CHOKAN
VALIKHANOV'S VIEWS**

Аннотация: Бул илимий макала көрүнүктүү казак изилдөөчүсү жана саякатчысы Ч. Ч. Чынгызович 19-кылымдын изилдөөчүсү, окумуштуусу жана саякатчысы болгон, анын эмгектери Борбордук Азиянын маданиятын жана тарыхын изилдөөдө олуттуу булак болгон. Анын аймактын элдеринин турмушунун диний, маданий жана саясий аспектилерин камтыйт. Бул эмгектеринде Валиханов Борбордук Азиянын коомдук-саясий динамикасын түшүнүүгө олуттуу салым кошкон жана бул аймактын тарыхын изилдөөдө негизги фигура бойдон калууда. Макалада Валихановдун Орто Азия элдеринин саясий уюмуна карата идеологиялык концепциясы каралып, тарыхый шартта калыптанган негизги социалдык-нормативдик ченемдер да аныкталган. Талдоо Валихановдун жыйнактарын изилдөөгө, ошондой эле анын 19-кылымдагы коомдук-тарыхый чөйрөдөгү көз караштарынын булактануу ыкмасына негизделген.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу социально-политических и нормативных норм в обществах Кыргызстана и Казахстана на основе взглядов выдающегося казахского исследователя и путешественника Ч. Ч. Валиханова. Чокан Чынгызович — исследователь, ученый и путешественник XIX века, чьи труды стали значимым источником для изучения культуры и истории Центральной Азии. Его работы освещают религиозные, культурные и политические аспекты жизни народов региона. В трудах Валиханов внес значительный вклад в понимание общественной и политической динамики Центральной Азии и остается ключевой фигурой в изучении истории этого региона. В статье рассматривается идеологическая концепция Валиханова относительно политической

организации центральноазиатских народов, а также выявляются основные социальные и нормативные нормы, сформированные в историческом контексте. Анализ основывается на исследовании Собраний сочинений Валиханова, а также на источниковедческом подходе его взглядов в социально-исторической среде XIX века.

Abstract: This article is dedicated to the analysis of socio-political and normative norms in the societies of Kyrgyzstan and Kazakhstan based on the views of the prominent Kazakh researcher and traveler Valikhanov. Chokan Chingizovich was a researcher, scholar, and traveler of the 19th century, whose works have become significant sources for studying the culture and history of Central Asia. His works shed light on the religious, cultural, and political aspects of the lives of the peoples of the region. In these works, Valikhanov made a significant contribution to understanding the social and political dynamics of Central Asia and remains a key figure in the study of the region's history. The article examines Valikhanov's ideological concept regarding the political organization of Central Asian peoples, as well as identifies the main social and normative norms formed in the historical context. The analysis is based on the study of Valikhanov's collected works and his historiographical approach within the socio-historical environment of the 19th century.

Негизки сөздөр: Чокан Валиханов; коомдук-саясий жазуулар; укуктук жазуулар; кыргыздар; казактар, «жапайы таш кыргыздар»; кайсактар; сот реформасы; Россия империясы.

Ключевые слова: Чокан Валиханов; социально-политические записки; правовые записки; кыргызы; казахи; дикокаменные кыргызы; кайсаки; судебная реформа; Российская Империя.

Keywords: Chokan Valikhanov; socio-political observations; law notes; Kyrgyz; Kazakhs; «wild Kyrgyz»; Kaisaks; law reform; Russian Empire.

В современном мире, где демократические принципы занимают центральное место, обращение к истории и анализ ее фактов становятся важным аспектом для понимания жизни человечества. На сегодняшнем этапе развития исторической науки интерес к творчеству просветителей прошлых веков заметно возрастает. Среди известных ученых XIX века выдающееся место занимает Чокан Чынгызович Валиханов. Его многогранный образ, влиятельная научная и общественно-политическая деятельность оказали значительное воздействие на духовную жизнь не только казахского и кыргызского народа.

В результате колониальной политики Российской империи и добровольного присоединения кыргызского и казахского народов произошли значительные общественные и культурные трансформации на территориях Средней Азии. В этот период на политическую сцену выходит выдающаяся фигура – Чокан Чынгызович Валиханов, чья роль в развитии общественного мышления XIX века была важной. Осознавая текущую ситуацию и поддерживая присоединение Казахстана к России, Валиханов оказал существенное влияние на многие общественные и политические аспекты, затрагивающие также кыргызское общество. Не зря, российский академик Техвинский С. Л. считает, что случайностей не существует, и позиция Чокана Валиханова связана с тем, что его дедушка известный хан

«Среднего жуза» в казахской степи Аблай в 1740 году принял российское подданство. Отец Чокана Чынгыз был образованным человеком, окончивший Сибирское войсковое училище и превосходно владевший русским языком славился известностью не только среди своего народа, а также российской научной жизни [5. с. 20]. Валиханов был воспитан в среде образованных людей, уже с юных лет был вовлечен в политику и науку. Он был знаком с известными личностями разных социальных слоев от революционеров и декабристов и до писателей и философов, которые в свою очередь повлияли на его мировоззрения.

Глубоко уверенный в том, что только образованный государственный служащий способен приносить наибольшую пользу обществу, Чокан Валиханов придерживался такой же точки зрения относительно себя. Именно поэтому, столкнувшись с произволом и коррупцией чиновников, он выразил желание занять должность султана. В своих письмах другу, Федору Достоевскому, он подчеркнул, насколько неудовлетворительной он считает систему управления и организации власти. «Я думал как-то сделаться султаном...защищать их от чиновников и деспотизма богатых киргизов» [2. с. 150].

Данная работа посвящена изучению трудов Чокана Чынгызовича Валиханова и исследованию непосредственного влияния его работ на социальную, политическую и правовую жизнь Казахстана и Кыргызстана. В статье рассматривается социально-политическая и правовая жизнедеятельность среднеазиатских народов в середине XIX века в оценке ученого, историка и путешественника Чокана Валиханова.

Актуальность работы обуславливается тем, что Чокан Валиханов занимает почетное место среди выдающихся фигур просветительской культуры XIX века. Актуальность изучения его личности и творческого наследия в качестве историка, философа, этнографа, фольклориста и путешественника неоспорима. Его общественно-политические взгляды представляют особый интерес для исследователей, поскольку идеи, которые он высказывал, являются ценными для понимания того времени. Период середины XIX века характеризуется как эпоха политико-идеологической борьбы в Российской империи и отмечается развитием философской, научной и общественной мысли, а также эпохой позднего просвещения. Эти значимые достижения, оказавшие влияние на последующее развитие страны как в культурном, так и в политическом плане, сыграли важную роль в формировании международных отношений с народами Средней Азии. Чокан Валиханов, будучи известным и многогранным казахским ученым, становится ключевой фигурой этого периода, сделав значительный вклад в развитие Российской империи. В настоящее время представляется уникальная возможность изучения аспектов, которые ранее не получили должного внимания в общественных, социальных и политических сферах, особенно среди кыргызского народа, в трудах Чокана Валиханова.

Не смотря на обширный корпус написанных научных работ о Валиханове, степень изученности этой темы не может считаться достаточной по той причине, что в настоящей работе будут рассматриваться непроработанные вопросы, а также стоит пополнить свежим анализом работ предыдущих исследователей. За основу анализа социальных, политических и правовых идей взяты произведения Чокана Валиханова «родоподразделения киргизских племен», «записки о киргизах», «киргизское родословие», «о кочевках киргиз» и

«родословное древо казахских ханов и султанов», «записка о судебной реформе», «следы шаманства у киргизов» и «о мусульманстве в степи».

Известие об утрате молодого ученого принесло горе его близким. В память о друге друга Чокана Валиханова начали публиковать информацию о выдающемся путешественнике. Географическое общество в особенности стало выпускать интересные книги и произведения о нем. Знакомые люди писали некрологи в известных изданиях, таким образом, формируя его биографию. Каждая опубликованная статья о Валиханове несла в себе свою ценность, поскольку они были написаны его непосредственно после его ухода и имели глубокое понимание самого путешественника.

Среди современных исследователей стоит выделить Х. Айдарову, которая собрала все доступные источники, посвященные Чокану Валиханову. В ее монографии, опубликованной в 1915 году, проведен тщательный анализ литературы, раскрывающий процесс формирования личности Чокана, его социально-политические и культурные убеждения, а также значение его научной деятельности и философских идей [5].

Особую роль в выявлении политических взглядов Чокана Валиханова сыграли С. Зиманов и А. Атишев. Они собрали все исследования, проведенные до 1965 года в Академии наук Казахстана, где были затронуты преимущественно политические аспекты жизни и деятельности Чокана. В их работе освещены государственная деятельность Валиханова в Петербурге и Казахстане, а также другие политические взгляды этого казахского просветителя [2].

В завершении полагается отметить, что социальные, политические и правовые аспекты были достаточно изучены исследователями, но эти идеи не рассматривались в источниковедческом ключе. Поэтому основным источником данной работы выступает Собрание сочинений Ч. Ч. Валиханова в пяти томах. В этой работе в полной мере описывается не только жизнь великого путешественника, разделяя на периоды в хронологическом порядке, но и содержит его идеи нашей исследовательской работы.

Объект исследования является - социально-политические и правовые записки, выраженные в работах и исследованиях Чокана Валиханова. А предмет исследования выступает - анализ взглядов Чокана Валиханова на социально-политические и правовые нормы, а также их влияние на формирование общественной и политической реальности в XIX веке.

Цель исследования: Исследование социально-политических и правовых аспектов взглядов Чокана Валиханова с целью выявления их значения и влияния на формирование кыргызского общества в XIX веке.

Задачи исследования включают анализ и систематизацию социально-политических и правовых записок, выраженных в трудах Чокана Валиханова. Основная цель состоит в выявлении ключевых социально-политических и правовых принципов, закладываемых в работах и исследованиях Валиханова. Кроме того, проводится анализ влияния социально-политических и правовых идей Чокана Валиханова на формирование общественной и политической среды в XIX веке. Наконец, осуществляется оценка актуальности и значимости этих идей для современности.

Середина XIX века отмечена завершением процесса присоединения среднеазиатских народов к Российской Империи. Простирающиеся равнины, покрытые травянистой растительностью, и высокие зеленые горы от Сибири до Тянь-Шаня стали частью Российской империи, где обитали казахи и кыргызы. В это время жизни существовал Чокан Валиханов, потомок Чингисхана и известный просветитель и ученый. Его родословная, восходящая к хану Вали, сделала его членом привилегированного сословия. Он стал известной личностью не только на родине, но и в Российской Империи благодаря своим образованию и знаниям. С детства Чокан интересовался научной деятельностью, и его интеллектуальные способности развивались с ранних лет. В 25 лет он уже осуществил значительные экспедиции, а после поездки в Кашгар в начале 1860 года был приглашен в Петербург. За успешные путешествия по Кашгару и Центральной Азии Чокан был награжден орденами и почетными званиями по указанию Александра II. Два года жизни в Санкт-Петербурге, взаимосвязи с известными людьми и непрерывная научная деятельность оказали достаточное влияние на его мировоззрение. На родину уже вернулся исследователь, обогативший свои демократические взгляды, изучивший русскую культуру и общественную жизнь России. В это время Чокана сильно начали волновать идеи политической организации общества своего народа и вопросы ее преобразования, ставшие одними из важных проблем в его жизнедеятельности. Таким образом, основные политические мысли были изложены в трудах: «Записка о судебной реформе», «О мусульманстве в степи», «Следы шаманства у киргизов», которые будут рассмотрены в данной работе.

Естественным образом после присоединения среднеазиатских народов к России произошло ряд изменений в политической организации общества. Конфликт возник в правовой части, когда новые имперские законы начали регулировать общественные отношения другого народа с другими ценностями и нормами общественного порядка. Два самые важные аспекты азиатского народа, судостроительство и семейно-брачная сфера, стали разноречивыми по отношению царским законам. Валиханов считал, что преобразования, которые были созданы на основе христианства и оседлого русского народа не станут эффективными, если они будут применены к кочевым народам [6. с. 61-63]. Это значит, что Россия упустила основные факторы при проектировании новых законов. Важность исследования о судостроительстве и семейного праве заключается не только в том, что преобразования были недостаточно просчитаны, а также в том, что они не полностью отвечали требованиям всего народа.

Для преобразования судебной системы казахов был отправлен советник областного правления Яценко, чтобы собрать сведения о местных законах и судебных обычаях народа. Бытует мнение, что у казахского народа не доверительное отношение к такому опросу со стороны Российской империи, отмечает Валиханов. К примеру, ранее Российская империя уже отправляла группу для получения некоторых сведений. Когда интервьюеры начали проводить опросы в приказной форме, что и насторожило общество. Одному казаху пришлось в голову, что они хотят обратить их в казачество. Тем самым они скрыли некоторую информацию, а в народе пошло мнение, что Россия хотела обратить казахов в казачество. Данный пример показывает, что работа Яценко также могла нести субъективный анализ. А

Чокан был убежден, что опросы были составлены лишь среди определенных группы сообщества: «основал свой [Яценко] вывод на одних “народных мнения”, собранных от “знатных” киргиз» [4. с. 80]. Ошибочная оценка областного правления была основана только на желаниях привилегированного казахского класса, практически формально, а Валиханов как демократическая личность считал, что для правильного понимания народных мнений нужно вникнуть в фундаментальные отношения азиатского народа. «Закон этот, как рожденный под влиянием бюрократических идей единственно в видах формализма и порядка, следует отменить» [6. с. 125]. Безнравственность чиновников, пустившие в ход формальные доказательства ради скорейших реформ, не давали точных сведений судебной системы казахов. Поэтому, прежде всего, необходимо было изучить сущность нации, а затем устанавливать законы, чтобы они отражали интересы общества. А кто как не Валиханов, образованный и родной человек этих земель понимал всю сущность.

Для того чтобы понять природу судебной системы казахов, нужно прежде уяснить важнейшее свойство: «чтобы создать систему совершенных законов, необходимо основательно знать человека, интересы его и народа в целом» [6. с. 125]. Согласно своей предпосылке, Валиханов не боялся выдвигать демократические и революционные мнения того времени против Империи. Чаще всего он выступал за всеобщее мнение и общее благо народа. А интересы народа, по Валиханову, не могут выражаться только одним сословием, тем более привилегированными из них, а только целая нация должна наиболее полно отражать всеобщее мнение. Тем более что элитная группа, даже при своей высокой цивилизованности, часто выступает за собственные интересы для господства над народом как несправедливая бездушная машина, подавляющая низшие классы. Поэтому Валиханова сильно волновали всеобщее народное мнение: «но мнение народа, особенно народа невежественного и полудикого, не всегда может быть принято, как выражение действительной народной потребности» [6. с. 125]. Не зря Чокан Валиханов сравнивает человека дикого и неразвитого с ребенком, который не способен владеть со своими внешними чувствами в полной степени, поскольку малообразованный народ не может представлять действительную народную потребность. Глубокие мысли Валиханова по поводу определения народного мнения и народной потребности имеют сложную структуру понимания того времени, когда эти мысли были рождены. Если народ груб и туп подобно ребенку, не стремящийся к развитию, то очевидно всеобщее мнение с учетом потребности будет зависеть от случайных обстоятельств. Подводя итог, мы можем увидеть, что согласно казахскому ученому общие интересы нации не могут быть основаны на высших и низших классах. По этой причине, нация должна быть просвещенной и образованной, только тогда можно получить всеобщее мнение нации [4. с. 79-80].

Валиханов придавал большое значение вопросам просвещенности народа и развития общества, от этого зависело будущее нации. Прогресс заключается в улучшении человека своего материального благосостояния, к чему он всегда стремится. Чокан верил, что кыргызский народ обладает высшими качествами для развития своей культуры и образованности. Для этого важно чтобы народ смог усвоить европейское просвещение для достижения цели. Культура же в свою очередь может изменить человека к лучшему, как

культурный уход улучшает породу домашних животных. «Чтобы сделать киргиза способным к восприятию европейских преобразовательных идей, нужно предварительно путем образования развить его череп и нервную систему. Организм не может принять того, до чего он не дорос» [6. с. 80]. Это значит, что на данном этапе развития казахи не готовы принять новые реформы империи. С этой точки зрения, реформы полезны, если они будут направлены на развитие общества, а не наоборот.

Довольно интересные аналогии приводит Валиханов о том, как правильно определить нужды народа и развития общественного блага. Доктор вылечит пациента лишь в том случае, если он будет знать не только симптомы его болезни, но и еще основные причины заболевания. В противном случае ошибки неизбежны. И в правду, прежде чем устанавливать новые законы, нужно изучить сущность народа, его нравственные, умственные и политические качества. Без всякого сомнения, что любые реформы полезны и несут благо для народа, однако власть и народ видят понятие «польза для народа» по-разному, а это затрудняет реформы. Казахский просветитель считает, что важными и полезным, прежде всего, являются экономические и социальные реформы, которые касаются основных нужд народа. А политические реформы нужны для проведения экономических реформ, и если неправильно их ввести, то они будут бесполезны. Чтобы политические реформы получили положительные результаты нужно использовать метод, который применяется в сельском хозяйстве при орошении растений. Для начала нужно изучить характеристику растения, потом его потребности, на какой почве растет, сколько необходимо солнечного света, удобрения и воды. А главная мысль в том, чтобы дать растению то, чего нуждается, и устранить все что мешает, только тогда общество будет готово к новым преобразованиям.

Итак, Чокан Валиханов стал одним из первых того времени выразивший свое мнения о неприкосновенности личности, правах и свободе человека. Переломным моментом в его жизни стала поездка в Санкт-Петербург, где он обогатил свои знания и его демократические ценности оказали влияния на последующую деятельность. Впрочем, на тот момент это был революционным поступком. Он утверждал, что независимо от любых обстоятельств государство должно учитывать и уважать мнения общества независимо от происхождения и общественного положения. После приезда из Санкт-Петербурга на родину, казахский ученый написал самую знаменитую работу «Записка о судебной реформе», которая касалась казахского судоустройства. В ней он осуждает изменения административной системы, в большей мере судебную реформу, проводимой Российской Империей в казахском обществе в середине XIX века. Своей работой он решает сложившуюся тяжелую судьбу родного народа [1].

В конечном итоге можно заявить, что в рамках данного исследования был рассмотрен социально-политические и правовые взгляды Чокана Чынгызовича Валиханова. Известность великому азиатскому просветителю принесло его рассудительное мышление быть просвещенной и демократичной личностью, которое он использовал на протяжении всей научной и общественной карьеры. Еще в юном возрасте видный представитель революционной мысли, получив признание, как талантливый человек, прошел великий путь просвещения в середине XIX века. Формирование общественно-политических воззрений

Валиханова происходило под влиянием окружавшей его обстановки и знакомство с другими известными людьми.

В ходе исследования были отобраны самые важные произведения Чокана Валиханова, а также те труды, которые не получили должного изучения. В целом, основными являются: «Записка о судебной реформе», «Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи», «Записки о киргизах», «Родоподразделение киргизских племен» и «Киргизское родословие». Именно в них освещаются общественно-политические проблемы.

Этнографическое исследование Чокана Валиханов напрямую связано с общественными вопросами казахов и киргизов. Он провел большую работу по изучению сущности этих народов, выделив их особенности. Это обширное изучение социальной системы общества следует включить в актив. Его постоянные упоминания о будущем своего народа подтверждают значимость проделанной работы. Как он сам говорил, будущее народа зависит от истории происхождения как этнос. Поэтому великий ученый придавал большое значение систем общественных отношений. Ч. Ч. Валиханов сделал первые шаги развития казахского и киргизского истории происхождения.

В «Записке о судебной реформе» выделяются революционные мнения того времени о неприкосновенности личности, правах и свободе человека, а также осуждения судебной реформы российского правительства. Решая сложившуюся тяжелую судьбу родного народа, он хотел показать, что является народным просветителем, который принесет цивилизацию. Таким образом, Чокан Чынгызович Валиханов останется великим казахским просветителем, оставивший после себя труды, которые являются ценностью не только казахской научной мысли, но и других стран, таких как Россия и Кыргызстан. Произведения ученого останутся интересными, долгое время, как бесценный экспонат для исследования, достояние одного из великих просветителей XIX века.

Социально-политические и правовые записки, выраженные в трудах Чокана Валиханова, играли значительную роль в формировании общественной и политической реальности казахского общества XIX века. Анализ и систематизация этих записок позволила выявить ключевые принципы и идеи, которые оказали влияние на развитие общества того времени. Важно отметить, что эти идеи остаются актуальными и значимыми и в наше время, что подчеркивает важность и релевантность исследования. Дальнейшие работы в этой области могут способствовать более глубокому пониманию и применению социально-политических и правовых принципов, выработанных Чоканом Валихановым, в современном обществе.

Список литературы

1. Айдарова Х. Г. Чокан Валиханов. 1837-1865 [Текст] : Жизнь и деятельность казахского просветителя / Х. Айдарова ; Казах. филиал Акад. наук СССР. Ин-т истории, археологии и этнографии. - Алма-Ата : КазОГИЗ, 1945. - 200 с.
2. Атишев А. Социологические и государственно-правовые взгляды Ч.Ч. Валиханова [Текст] : Материалы к лекциям по истории государства и права СССР. - Алма-Ата : Мектеп, 1974. - 87 с

3. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том 5. 1985. - 528 с.
4. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - 463 с.
5. Зиманов С. З. Политические взгляды Чокана Валиханова / С. З. Зиманов, А. А. Атишев ; Акад. наук Казах. ССР, Ин-т философии и права. - Алма-Ата : Наука, 1965. - 247 с.
6. Чокан Валиханов и современность : Сб. материалов Всесоюз. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения Ч. Ч. Валиханова [18-19 сент. 1985 г. / Редкол.: Ж. М. Абдильдин (отв. ред.) и др.]. - Алма-Ата : Наука КазССР, 1988. – 318 с.

УДК

Айдарова С.Ж., Эргешова Ж.К.
И.Раззаков КМТУнун магситранттары

ТЕКСТТИК ДОКУМЕНТТЕРДИ КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВЫХ ДОКУМЕНТАЦИЙ

Аннотация: Тексттик классификация – тексттик документтерди алдын ала аныкталган категорияларга сорттоо – маалыматтарды структуралаштыруу жолдорунун бири. Тексттик документтерди классификациялоо ыкмалары эки чөйрөнүн кесилишинде жатат - маалыматты издөө жана машина үйрөнүү. Бул эки ыкманын жалпы бөлүктөрү документтерди берүү ыкмалары жана текстти классификациялоонун сапатын баалоо ыкмалары, ал эми айырмачылыктар издөөнүн өзүндө гана.

Abstract: Text classification - sorting text documents into predefined categories - is one way of structuring data. Methods for classifying text documents lie at the intersection of two fields - information retrieval and machine learning. The common parts of these two methods are document presentation methods and text classification quality evaluation methods, while the differences are only in the search itself.

Тексттик документтерди классификациялоо проблемалары бир катар илимий топтордун көңүл чордонунда турганына карабастан, көптөгөн суроолорго канааттандырылгыч жооптор азырынча табыла элек. Ар кандай ыкмалардын эффективдүүлүгү априордук болжолдоолордун жана божомолдордун аткарылышына, ошондой эле тексттик маалыматтардын түзүмүнө (класстардын саны, класстардын өлчөмү жана бир тектүүлүгү, класстар ортосундагы “чек” аймагынын түрү) олуттуу көз каранды.

Тексттик маалыматты иштеп чыгууда төмөнкүдөй кыйынчылыктар пайда болот. Биринчиден, маалымат берүүчүлөрдүн саны, б.а. классификациялоо үчүн пайдалуу болгон

өзгөчөлүктөрдүн же терминдердин саны, адатта, үлгүдөгү документтердин санынан кыйла ашып кетет, бул ыкмаларды окутууну жана эң жакшы параметрдик бааларды аныктоону кыйындатат. Экинчиден, тексттик документтерди иштеп чыгууда жана талдоодо эсептөө операцияларынын көлөмү өтө чоң, бул классификация процессин кымбат жана өтө көп эмгекти талап кылат. Үчүнчүдөн, пайда болгон документ-терминдик матрица өтө сейрек болуп чыгат, анткени терминдер бир же бир нече документте гана кездешет. Төртүнчүдөн, адатта сандар түрүндөгү фактылык маалыматты камтыган структураланган маалыматтан айырмаланып, структураланбаган маалымат бирдиктүү текст форматына жана жалпы кабыл алынган эрежелерге ээ эмес, бул тексттик маалыматтын комплекстүү моделин иштеп чыкпастан документтерди иштеп чыгууну жана талдоону дээрлик мүмкүн эмес кылат. иштетүү процесси.

Заманбап интернет издөө системаларында текстти классификациялоонун негизги багыттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- спамды чыпкалоо;
- ылайыксыз материалдарды чыпкалоо;
- документтин тилин аныктоо;
- колдонуучулардын суроо-талаптарын классификациялоо;
- жаңылыктардын рейтингин;
- онлайн каталогдорду түзүү;
- контексттик жарнама;
- автоматтык котормочуларда сөз айкаштарын которууда сөздөрдүн дисамбигуациясы.

Изилдөөнүн методу жана методологиясы

Бул маселелерди чечүү үчүн машиналык окутуунун негизинде классификациялоо ыкмаларын колдонуу талап кылынат, анткени талдануучу документтердин курамы жана мазмуну дайыма өзгөрүп турат жана бул динамикага ыңгайлашуунун жолдорунун бири мындай ыкмаларды колдонуу болуп саналат. Тексттик документтерди классификациялоо тапшырмасы үчүн машинаны үйрөнүү методдорунун максаты окутуу топтомунда негизделген классификация моделин түзүү жана жаңы документке тиешелүү классты же класстардын топтомун болжолдоо үчүн курулган моделди колдонуу. Каралып жаткан классификация маселеси боюнча окуу комплекси документтерден турат, алардын ар бири документ таандык болгон класстардын жыйындысы менен байланышкан. Бул ыкма адамдын классификациясына окшош классификациянын сапатын камсыз кылат. Бул типтеги алгоритмдерди иштеп чыгуу жана тестирлөө, ошондой эле тиешелүү тексттерди көрсөтүү алгоритмдери учурда М.С.Агеев, И.Е.Кураленок, Т.Иоахимс, Р.Е.Шапир, Н.Шутце, Ф.Скбастьяни сыяктуу авторлордун эмгектерине арналган Белгилей кетсек, заманбап прикладдык проблемаларда окуу комплекстери көлөмү боюнча кыйла чоң (биз жүз миңдеген окуу мисалдары жөнүндө сөз болуп жатат), ошондуктан программалык камсыздоону параллелдүү ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү машиналык окутуунун эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгуу кызыгууну жаратат.

Тексттик документтерди классификациялоонун белгилүү ыкмаларын карап чыгуунун аягында алгоритмдик композицияларды куруунун белгилүү ыкмалары каралат. Алгоритмдик

курам түшүнүгү түшүндүрүлөт жана күчөтүү түшүнүгү киргизилет, машина үйрөнүү алгоритмдеринин курамын ырааттуу куруу процедурасы, мында ар бир кийинки алгоритм мурунку бардык алгоритмдердин курамынын кемчиликтерин компенсациялайт.

Текстти классификациялоо үчүн документтердин айрым структуралык өзгөчөлүктөрүн колдонуу мүмкүнчүлүгүн аныктоого арналган. Тексттин структуралык элементтерин эсепке алган тексттик документтердин вектордук көрүнүштөрүн түзүү үчүн топологиялык фигураларды таануу үчүн чектүү топология принцибин колдонуу сунушталат. Үлгү таанууда комбинатордук-логикалык багытка кирет. Анын негизинде татаал структуралык объекттерди тексттик таануу теориясынан методдорду колдонууга болот. Топологиялык фигураларды таануу үчүн чектүү топология принцибинин сыпаттамасы берилген жана анын негизинде тексттик документтерди көрсөтүүнүн методу сунушталган. Андан ары биз тексттик документтерди классификациялоо маселесине анын колдонулушу маселелерин карайбыз. Бөлүм текстти классификациялоо маселесин топологиялык мейкиндикте таануу маселеси катары кароого мүмкүндүк берген бир катар жоболорду далилдейт. Документтердин структурасын эсепке алган тексттик документтердин ар кандай вектордук көрүнүштөрүн түзүү үчүн топологиялык формаларды таануу үчүн чектүү топология принцибинин теориялык негизин колдонуу сунушталат.

Тексттик документтердин өзгөчөлүктөрүн сыпаттоолордун өлчөмдүүлүгүн азайтуу ыкмаларын карап чыгуу каралган.

Бул үлгү таануу жана машина үйрөнүү көйгөйлөрүнүн негизги көйгөйлөрүнүн бири. Өлчөмдүүлүктү азайтуу ыкмаларын өзгөчөлүктөрдү тандоо ыкмаларына жана өзгөчөлүктөрдү алуу ыкмаларына классикалык бөлүнүшү берилген [1]. Өлчөмдүүлүктү азайтуунун биринчи ыкмасы катары негизги компоненттердин ыкмасы (ПКА - негизги компоненттик анализ) каралат. Методдун идеясы - баштапкы мейкиндикте берилген өлчөмдөгү гиперпланетти издөө жана андан кийин үлгүнү ушул гиперпланкага проекциялоо. Бул учурда маалымат проекциясынын катасы квадраттык четтөөлөрдүн суммасы маанисинде минималдуу болгон гиперплан тандалат. Калган бөлүмдө максималдуу актуалдуулук жана минималдуу ашыкчалык принцибине негизделген функцияларды тандоо ыкмасы сүрөттөлөт - mRMR (максималдуу актуалдуулуктун минималдуу ашыкчалыгы) [2]. Аты айтып тургандай, алгоритм класстар тууралуу маалыматты кайталаган ашыкча функцияларды алып салуу менен бирге окуу үлгүсүнүн класстарына эң ылайыктуу функциялардын бир бөлүгүн тандоо үчүн иштелип чыккан. Андан кийин биз негизги өзгөчөлүк талдоо ыкмасын карап көрөлү [3]. Бул ыкманын мүнөздүү өзгөчөлүгү, ал эксперттер тарабынан алдын ала классификацияланган документтерди чогултууну талап кылбайт.

Тексттик документтерди классификациялоо үчүн инструменттердин программалык камсыздоону ишке ашырууга талаптары иштелип чыккан.

Тексттик документтерди классификациялоонун программалык каражаттары классификациялоо алгоритмине жана документтерди көрсөтүү моделине, ошондой эле тандалган алгоритмдердин архитектурасына жана программалык камсыздоосун ишке ашырууга коюлган бир катар спецификалык талаптарга жооп бериши керек.

Классификациялоо алгоритмине жана документтерди көрсөтүү моделине талаптар биринчи кезекте классификациялоонун программалык камсыздоосу белгилүү бир операциялык сценарийлерди камсыз кылууга тийиш экендигине байланыштуу: окутуу үлгүсүнүн негизинде окутуу, жаңы темаларды кошуу мүмкүнчүлүгү менен кошумча окутуу, темаларды классификациялоо жана өчүрүү. Бул талаптардын баары тексттик документтерди классификациялоо алгоритмин иштеп чыгууда аткарылган.

Архитектурага жана программалык камсыздоону ишке ашырууга талаптар негизинен тексттик документтерди классификациялоо методдору кыйла ресурсту көп талап кылгандыгына байланыштуу жана бул ыкмаларды практикада колдонуунун салттуу көйгөйлөрүнүн бири классификациянын ылдамдыгы болуп саналат. Ошондуктан, иштелип чыккан модулдун архитектурасына коюлган талаптардын бири масштабдуулук жана эсептөөлөрдү параллелдөө мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Мындан тышкары, документтерди классификациялоонун ыкмалары тынымсыз иштелип чыгып, өркүндөтүлүп турат, ошондуктан модулдун архитектурасы кеңейтилүүгө тийиш.

Бүгүнкү күндө колдоонун вектордук машинасы жана күчөтүүгө негизделген алгоритмдик композицияларды куруу ыкмалары текстти классификациялоо маселелеринде өзүн мыкты көрсөттү. Орус жана чет элдик басылмаларды талдоо изилдөөчүлөрдүн негизги күч-аракети классты түзүүгө жогорку тактык менен идентификациялоого топтолгондугун көрсөтөт жана. Бирок, олуттуу тексттик маалыматтарды классификациялоо ыкмаларын иштеп чыгууда жогорку өлчөмдүүлүк (документти сүрөттөгөн терминдердин көп саны), аткаруу маселелерине да өзгөчө көңүл бурулат (б.а. класстардын бирине документти ыйгаруу убактысын кыскартуу). Адабиятта классификатордун иштешинин маселелерине арналган эмгектер дээрлик жок. Чынында, классификатордун иштешинин көйгөйлөрү машина үйрөнүү системаларын иштеп чыгуучулардын мойнуна жүктөлөт. Иш жүзүндө классификациянын тактыгын жогорулатууга багытталган чараларды ишке ашыруу, адатта, көрсөткүчтөрдүн төмөндөшүнө алып келет. Реалдуу убакыт режиминде колдонуучулардан келген издөө сурамдарын талдоо, веб-баракчалардын даректеринин URL даректерин (Uniform Resource Locator) приоритеттөө сыяктуу маселелерди чечүүдө чоң издөө системаларында жогорку натыйжалуулукту камсыз кылуу өзгөчө мааниге ээ, алардын саны бир нечеге жетет. миллиард, аларды издөө роботу жүктөп алуу үчүн. Белгилей кетчү нерсе, мындай системалар жогорку жүктөмдөрдүн классына кирет, б.а., же көп сандагы бир эле учурда колдонуучу сеанстары, же маалыматтардын чоң көлөмү, же бул критерийлердин айкалышы. Текстти алдын ала иштетүү маселелери

Тексттик маалыматтарды иштетүү процессине киргизилген санариптик документтер, адатта, файлдагы же веб-сервердеги байттардын жыйындысы болуп саналат. Критикалык иштетүү баскычында байттардын бул ырааттуулугу символдордун сызыктуу ырааттуулугуна айландырылат. ASCII коддоо системасында терилген англис тилиндеги текст үчүн мындай тапшырма анчалык деле маанилүү эмес. Бирок, бул иш көп учурда бир топ кыйын болуп чыгат. Символдун ырааттуулугу көптөгөн бир же көп байт коддоолордун биринде (мисалы, UNICODE UTF-8) же сатуучуга тиешелүү стандартта (мисалы, IBM866) коддолушу мүмкүн. Биринчиден, сиз коддоону туура аныкташыңыз керек. Бул көйгөйдү машиналык үйрөнүүгө

негизделген классификация маселеси катары чечмелесе болот [4], бирок иш жүзүндө ал көбүнчө эвристика, колдонуучунун тандоосу же документ жөнүндө жеткиликтүү метаберилиштер аркылуу чечилет. Коддоштуруу аныкталгандан кийин, байттардын ырааттуулугу символдордун ырааттуулугуна айландырылат. Бул маалымат документ жазылган тилде түшүнүк берет, анткени натыйжасында коддоо, эстен чыгарбоо керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Partyka J. More Advanced Stylometry with JGAAP and R-stylo [Electronic resource] / J. Partyka // Temple University. – Electronic data. – 105 Philadelphia, PA, [2015]. – URL: <http://sites.temple.edu/tudsc/2015/08/1/moreadvanced-stylometry-with-jgaap-and-r-stylo>
2. Шумская А.О. Задачи идентификации искусственных текстов / А.О. Шумская // Научная сессия ТУСУР – 2013 : материалы Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Томск, 16–18 мая 2013 г. : в 5 ч. – Томск : В-Спектр, 2012. – Ч. 4. – С. 224–226.
4. Орлов Ю.Н. Методы статистического анализа литературных текстов / Ю.Н. Орлов, К.П. Осминин. – М. : Либроком, 2012. – 312 с.
5. Петренко с. Как Google борется с поисковым спамом [Электронный ресурс] / С. Петренко // Searchengines.ru : энциклопедия интернет-маркетинга. – Электрон. дан. – [Б. м., 2011]. – URL: <https://www.searchengines.ru/009797.html>

УДК

Жалалова Сейил Ырысбаевна, Эмил кызы Акмарал

Б.Елцин атындагы КОСУ, ага окутуучу,

И. Раззаков атындагы КМТУ, магистрант

Жалалова Сейил Ырысбаевна, Эмил кызы Акмарал,

старший преподаватель КРСУ им Б.Елцина

КГТУ- Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова)

**ДИСКУРСТУН ТҮРЛӨРҮН КОРПУСТУК ИЗИЛДӨӨ: КАТЕГОРИЯЛАР
СИСТЕМАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ТЕКШЕРҮҮ
КОРПУСНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТИПОВ ДИСКУРСА: РАЗРАБОТКА И
ВЕРИФИКАЦИЯ СИСТЕМЫ КАТЕГОРИЙ
CORPOSE STUDIES OF DISCOURSE TYPES: DEVELOPMENT AND
VERIFICATION OF A CATEGORIES SYSTEM**

Аннотация. Бул макала дискурс типтеринин корпусун изилдөө категорияларынын системасын иштеп чыгууга жана текшерүүгө арналган изилдөө болуп саналат. Мындай

системаны иштеп чыгуу кептин ар кандай түрлөрүн түшүнүүдө жана аларды классификациялоодо маанилүү кадам болуп саналат. Макалада табигый тилди иштетүүнүн заманбап ыкмаларын колдонуу менен чоң текст корпусун талдоого негизделген ыкма берилген. Категориялардын сунушталган системасы аны ар кандай тексттик корпустарга колдонуу менен текшерилди. Изилдөөнүн натыйжалары дискурстун ар кандай түрлөрү боюнча түшүнүгүбүздү тактоого жана кеңейтүүгө мүмкүндүк берет жана бул жаатта мындан аркы изилдөөлөр үчүн негиз түзөт.

Аннотация. Данная статья представляет собой исследование, посвященное разработке и верификации системы категорий для корпусных исследований типов дискурса. Разработка такой системы является важным шагом в понимании различных типов дискурса и их классификации. В статье представлен подход, основанный на анализе больших текстовых корпусов с использованием современных методов обработки естественного языка. Предложенная система категорий подверглась верификации путем применения на различных корпусах текстов. Результаты исследования позволяют уточнить и расширить понимание различных типов дискурса и предоставить базу для дальнейших исследований в этой области.

Annotation. This article is a study devoted to the development and verification of a system of categories for corpus studies of discourse types. The development of such a system is an important step in understanding different types of discourse and classifying them. The article presents an approach based on the analysis of large text corpora using modern methods of natural language processing. The proposed system of categories verified by applying it to various text corpora. The results of the study allow us to clarify and expand our understanding of various types of discourse and provide a basis for further research in this area.

Ключевые слова: корпусные исследования, типы дискурса, система категорий, верификация, анализ текстовых корпусов.

Keywords: corpus research, types of discourse, system of categories, verification, analysis of text corpora.

Түйүндүү сөздөр: корпусту изилдөө, дискурстун түрлөрү, категориялар системасы, текшерүү, тексттик корпустун анализи.

Корпусные исследования типов дискурса относятся к области лингвистики и коммуникационных исследований. Это методология, которая позволяет анализировать различные типы дискурса на основе больших объемов текстовых данных, собранных в корпусе. Корпус – это коллекция текстов, представляющая разнообразные жанры, стили и контексты использования языка.

В рамках корпусных исследований типов дискурса исследователи анализируют особенности и характеристики различных видов дискурса, таких как научный, политический, медиа-дискурс и т.д. Целью исследования является разработка системы категорий, которая позволяет классифицировать тексты по типам дискурса на основе их содержания, структуры и других языковых признаков.

Для проведения корпусных исследований типов дискурса используются методы компьютерной лингвистики, автоматизированного анализа текстов и статистические методы. Исследователи могут применять программное обеспечение для обработки и анализа корпусных данных, а также для извлечения статистической информации о частотности использования определенных языковых единиц в разных типах дискурса.

Корпусные исследования типов дискурса имеют значимость в различных областях, таких как лингвистика, социология, политология, медиа-исследования и другие. Эти исследования позволяют понять особенности и функции разных типов дискурса, их влияние на общественное мнение, формирование политических дебатов, медийную коммуникацию и другие аспекты коммуникативной практики.

В дальнейшем, корпусные исследования типов дискурса могут применяться для различных целей. Например, они могут помочь в исследовании языковых тенденций, изменений в использовании определенных выражений или терминов в разных типах дискурса. Кроме того, такие исследования могут помочь выявить доминирующие темы, аргументы и структуры в текстах разных типов дискурса.

Система категорий, разработанная в результате корпусных исследований, может использоваться для автоматической классификации текстов по типам дискурса. Это может быть полезным, например, при анализе больших объемов текстовых данных, таких как социальные медиа, новостные статьи или академические исследования.

Корпусные исследования типов дискурса также позволяют более глубоко понять социальные и культурные аспекты коммуникации. Исследователи могут обращать внимание на взаимодействие между различными участниками дискурса, анализировать их роли, власть и влияние, а также выявлять стереотипы, предубеждения или идеологические аспекты, присутствующие в разных типах дискурса.

В целом, корпусные исследования типов дискурса играют важную роль в понимании коммуникативной практики и ее влияния на общество. Они позволяют систематизировать и классифицировать различные типы дискурса, выявлять и анализировать их особенности и характеристики, а также понимать взаимосвязь между дискурсом и социокультурным контекстом.

Дальнейшие исследования в области корпусных исследований типов дискурса, возможны следующие направления и применения:

1. Исследование влияния контекста на типы дискурса: Исследователи могут анализировать, как различные контексты, такие как политические, социальные, медийные и другие, влияют на выбор и структуру типов дискурса. Это помогает понять, как изменяется коммуникативная стратегия в зависимости от контекста и целей коммуникации.

2. Сравнительный анализ типов дискурса в разных языках: Исследователи могут проводить сравнительный анализ типов дискурса в разных языках и культурах, чтобы выявить сходства и различия в коммуникативных практиках. Это способствует лучшему пониманию культурных и языковых особенностей в контексте дискурсивной коммуникации.

3. Применение корпусных исследований в образовательных целях: Разработанная система категорий может быть использована для обучения и анализа типов дискурса студентами, а также для развития навыков анализа и интерпретации текстов.

4. Использование корпусных исследований в прикладных областях: Корпусные исследования типов дискурса могут быть применены в различных областях, таких как политический анализ, маркетинговые исследования, юридический анализ и др. Это позволяет анализировать и понимать дискурсивные стратегии и их влияние на конкретные области деятельности.

5. Развитие новых методов и подходов: Дальнейшие исследования могут направляться на разработку новых методов и подходов для анализа типов дискурса, таких как использование машинного обучения, нейронных сетей и других вычислительных методов. Это может улучшить точность классификации и расширить возможности анализа.

Все эти направления и применения помогают расширить наше понимание коммуникативной практики, динамики дискурса и его влияния на общество и культуру. Корпусные исследования типов дискурса представляют собой мощный инструмент для анализа и интерпретации разнообразных текстовых данных и открывают новые горизонты для изучения коммуникации и языка.

Развитию корпусных исследований типов дискурса можно обратить внимание на следующие аспекты:

Мультимодальные исследования: Расширение анализа дискурса на различные модальности, включая текст, звук, изображения и видео, может дать более полное представление о коммуникативном контексте и способах воздействия на получателей сообщения. Исследователи могут обратиться к анализу мультимодальных корпусов данных и разработке соответствующих методов анализа.

Динамический анализ: Исследование динамики типов дискурса и их эволюции с течением времени может помочь выявить изменения в общественных представлениях, политических процессах, социокультурных тенденциях и других аспектах коммуникации. Анализ корпусов данных, собранных в разные временные периоды, может помочь выявить тренды и сопоставить различия в типах дискурса.

Анализ социальных сетей и онлайн-платформ: С учетом всеобщей цифровизации и распространения социальных сетей и онлайн-платформ, исследования типов дискурса в интернете приобретают все большую важность. Исследователи могут обратиться к анализу социальных медиа-корпусов и их влиянию на формирование и распространение различных типов дискурса.

Исследование межкультурной коммуникации: Корпусные исследования могут быть применены для анализа различий и сходств в типах дискурса в разных культурах и языках. Это помогает понять взаимосвязь между культурными нормами, ценностями и коммуникативными стратегиями.

Критический анализ дискурса: Исследования типов дискурса могут быть расширены с помощью критического анализа, который позволяет выявить властные структуры, идеологические аспекты и социальные неравенства, скрытые в текстах. Это способствует более глубокому пониманию социальных и политических процессов, а также способов формирования и распространения дискурса.

Корпусные исследования типов дискурса являются методологическим подходом, направленным на анализ различных типов коммуникативных практик и их характеристик в текстовых данных. В рамках таких исследований разрабатывается и верифицируется система категорий, которая позволяет классифицировать тексты по их типу дискурса.

Разработка системы категорий включает в себя следующие этапы:

- **Идентификация типов дискурса:** в начале исследования определяются основные типы дискурса, которые будут анализироваться. Это может быть, например, научный дискурс, политический дискурс, медийный дискурс и т.д. Идентификация типов дискурса основывается на предварительном анализе и литературном обзоре.

- **Определение критериев классификации:** затем определяются критерии, по которым тексты будут классифицироваться. Критерии могут включать лексические, синтаксические, семантические и структурные особенности текста, а также контекстуальные факторы. На этом этапе также определяются подкатегории внутри каждого типа дискурса.

- **Составление корпуса данных:** для разработки и верификации системы категорий необходимо составить корпус текстовых данных, представляющих разные типы

дискурса. Корпус должен быть достаточно объемным и разнообразным, чтобы обеспечить репрезентативность и общую картину типов дискурса, которые будут анализироваться.

- **Аннотирование текстов:** Каждый текст в корпусе аннотируется с использованием разработанной системы категорий. Аннотирование подразумевает классификацию текста по типу дискурса на основе заранее определенных критериев. Важно обеспечить консистентность и надежность аннотирования путем обучения и верификации аннотаторов.

- **Верификация и оценка надежности:** после аннотирования корпуса данных проводится верификация системы категорий. Это включает оценку надежности аннотирования путем сравнения результатов разных аннотаторов и оценки согласованности. Если необходимо, система категорий может быть отре-верифицирована и доработана на основе полученных результатов.

Результатом разработки и верификации системы категорий является надежный инструмент для классификации текстов по типам дискурса. Это позволяет исследователям проводить дальнейший анализ и интерпретацию дискурсивных особенностей, связанных с конкретными типами дискурса, и расширять наше понимание коммуникативной практики в различных контекстах.

Критический анализ существующих подходов к разработке и верификации системы категорий в корпусных исследованиях типов дискурса может включать следующие аспекты и ограничения:

Субъективность при определении категорий: Определение категорий дискурса может быть субъективным и зависеть от предвзятых предположений исследователя. Это может привести к неоднозначности и недостаточной объективности в системе категорий. Необходимо обеспечить прозрачность и четкие критерии при разработке категорий, чтобы избежать субъективизма.

Недостаток репрезентативных данных: Разработка системы категорий требует наличия достаточного объема и репрезентативности данных в корпусе. Однако, некоторые типы дискурса могут быть недостаточно представлены или отсутствовать в доступных корпусах. Это может привести к неполноте и ограниченности системы категорий.

Ограничения методов анализа данных: Существующие методы анализа данных для разработки и верификации систем категорий имеют свои ограничения. Например, качественные методы анализа могут быть трудоемкими и требовать высокой экспертизы, а количественные методы могут упрощать и недооценивать сложности дискурса. Необходимо тщательно выбирать и комбинировать подходы для достижения надежных результатов.

Недостаточная учет разнообразия типов дискурса: Некоторые существующие системы категорий могут быть ориентированы на определенные типы дискурса или языковые группы, и они могут недостаточно учитывать разнообразие типов дискурса и языковых особенностей. Это может ограничить применимость системы категорий в различных контекстах и культурах.

Отсутствие стандартизации и сопоставимости результатов: В разработке и верификации системы категорий часто отсутствует единая стандартизация и сопоставимость результатов. Различные исследователи могут использовать разные подходы и критерии, что затрудняет сравнение и обобщение результатов. Необходимо стремиться к разработке общепринятых стандартов и методологий для повышения сопоставимости результатов.

Недостаточная автоматизация процесса: Разработка и верификация системы категорий может быть трудоемкой и требовать значительных усилий и времени. Некоторые процессы, такие как аннотация текстов или классификация, могут быть автоматизированы для

упрощения работы и повышения эффективности. Однако, автоматические методы могут быть ограничены точностью и требовать дополнительной ручной проверки.

Критический анализ существующих подходов и их ограничений помогает осознать сложности и вызовы, связанные с разработкой и верификацией системы категорий в корпусных исследованиях типов дискурса, и позволяет выявить пути для улучшения и дальнейших исследований.

Корпусные исследования имеют несколько потенциальных преимуществ в разработке систем категорий для типов дискурса:

Репрезентативность данных: Корпусы представляют собой большие объемы текстов различных типов дискурса, собранных из реальных коммуникативных ситуаций. Это обеспечивает репрезентативность и разнообразие данных, что позволяет более точно и всесторонне охватить различные типы дискурса.

Эмпирическая основа: Корпусные исследования основаны на эмпирических данных, что делает их более объективными и научно обоснованными. Разработка систем категорий на основе данных позволяет избежать субъективных предположений и предвзятости, обеспечивая более надежные результаты.

Идентификация ключевых характеристик: Корпусные исследования позволяют выявить ключевые характеристики и особенности различных типов дискурса. Анализ данных позволяет выявить повторяющиеся структуры, тематики, лексико-грамматические особенности и другие параметры, которые могут быть использованы для разработки системы категорий.

Гибкость и расширяемость: Корпусные исследования позволяют гибко исследовать разные типы дискурса и вносить изменения в систему категорий при необходимости. Если в процессе анализа выявляются новые типы дискурса или необходимо уточнить или расширить существующие категории, корпусные исследования позволяют внести соответствующие изменения.

Проверка и верификация системы категорий: Корпусные исследования позволяют проверить и верифицировать разработанную систему категорий на новых текстах. Анализ данных из новых источников или новых дискурсивных контекстов позволяет оценить эффективность и надежность системы категорий и внести корректировки при необходимости.

Практическое применение: Разработанная система категорий на основе корпусных исследований может быть применена в различных областях, таких как лингвистика, социология, политология, медиаисследования и т.д. Она может помочь в анализе и сравнении различных типов дискурса, выявлении трендов и изменений в общественном дискурсе и развитии более точных методов исследования.

Корпусные исследования предоставляют ценные эмпирические данные и инструменты для разработки и верификации систем категорий типов дискурса, что способствует более точному и всестороннему исследованию и пониманию коммуникативных явлений.

При выборе корпуса для исследования к разработке и верификации системы категорий в корпусных исследованиях рекомендуется учесть следующие аспекты:

Целевая область или дискурс: определите, в какой области или дискурсе вы планируете разрабатывать систему категорий. Например, это может быть политический дискурс, медицинский дискурс, юридический дискурс и т.д. Выберите корпус, который содержит тексты из соответствующей области.

Репрезентативность: Идеальный корпус должен быть репрезентативным для исследуемого дискурса. Он должен содержать разнообразные типы текстов, такие как статьи, интервью, форумы, блоги и другие жанры, которые характерны для выбранного дискурса.

Размер и объем данных: Размер корпуса зависит от характера исследования и доступных ресурсов. Большие корпуса могут предоставить более репрезентативные данные, но требуют большего времени и вычислительных ресурсов для обработки. Убедитесь, что у вас есть достаточное количество данных для проведения анализа и разработки системы категорий.

Аннотация и разметка: при разработке системы категорий может потребоваться аннотация и разметка текстов в корпусе. Убедитесь, что выбранный корпус уже размечен или можно легко произвести его аннотацию в соответствии с вашими целями и требованиями.

Доступность: Проверьте доступность выбранного корпуса. Некоторые корпуса могут быть ограничены в доступе или требовать лицензии. Убедитесь, что вы имеете право использовать выбранный корпус для вашего исследования.

Качество данных: оцените качество данных в корпусе. Убедитесь, что тексты в корпусе имеют хорошую языковую структуру, свободны от ошибок и соответствуют вашим требованиям для исследования.

Выбор корпуса является важным шагом, который влияет на качество и достоверность результатов разработки и верификации системы категорий. Подробное изучение доступных корпусов и их соответствие вашим требованиям поможет выбрать наиболее подходящий корпус для вашего исследования.

При выборе корпуса для исследования к разработке и верификации системы категорий, можно применять различные методы анализа данных, включая количественный и качественный подходы. Вот их краткое описание:

Количественный подход: Количественный анализ данных основан на количественной обработке и статистическом анализе информации. Он позволяет извлечь объективные и обобщенные результаты на основе числовых данных. В контексте разработки и верификации системы категорий, количественный подход может быть использован для измерения распределения частотности категорий в корпусе, выявления статистических закономерностей, сравнения разных типов дискурса и оценки эффективности системы категорий на больших объемах данных.

Качественный подход: Качественный анализ данных фокусируется на качественном изучении текстов и разборе их содержания. Он позволяет понять контекст, особенности и значимость различных категорий в исследуемых текстах. Качественный подход может быть использован для извлечения примеров и иллюстраций для каждой категории, выявления контекстуальных факторов, связанных с определенными типами дискурса, и проверки согласованности и адекватности системы категорий.

Смешанный подход: вместо исключительного применения одного из вышеупомянутых подходов, исследователи могут выбрать смешанный подход, объединяющий количественный и качественный анализ. Это позволяет получить более полное и глубокое понимание данных. Например, можно начать с количественного анализа для определения общих закономерностей и статистических тенденций, а затем использовать качественный анализ для интерпретации и разбора конкретных текстов и контекстов.

Выбор методов анализа данных зависит от целей исследования, характера и объема корпуса, а также от ресурсов и возможностей исследователя. Важно оценить, какой подход или их комбинация наилучшим образом соответствует вашим исследовательским вопросам и позволяет достичь поставленных целей.

При разработке системы категорий в корпусных исследованиях необходимо определить параметры и критерии, которые будут использоваться для классификации текстов и анализа дискурсивных элементов. Вот несколько ключевых аспектов, которые следует учесть при определении параметров и критериев:

Категории анализа: определите основные категории, которые хотите включить в систему. Категории могут быть связаны с различными аспектами дискурса, такими как тематика, риторические стратегии, аргументация, тональность и прочие. Например, если вы изучаете политический дискурс, категории могут включать "политические партии", "политические идеологии", "риторические фигуры" и т.д.

Определение параметров: для каждой категории определите параметры, которые будут использоваться для ее описания и классификации. Параметры могут включать ключевые слова, фразы, лексические единицы, синтаксические конструкции или другие характеристики, отражающие данную категорию. Например, для категории "политические партии" параметры могут включать названия конкретных партий или политических лидеров.

Критерии оценки: определите критерии, которые будут использоваться для оценки и верификации системы категорий. Критерии могут включать точность, полноту, согласованность и надежность системы. Вы можете использовать различные метрики, такие как Precision, Recall, F1-мера и т.д., для оценки производительности системы категорий на размеченных или тестовых данных.

Методы разметки: Разработайте методы и инструкции для разметки текстов в выбранном корпусе с учетом определенных категорий и параметров. Убедитесь, что разметка является достаточно объективной и однозначной, чтобы разные аннотаторы могли применять ее согласованно.

Итеративный процесс: Разработка системы категорий является итеративным процессом. В процессе работы над системой могут возникать изменения и уточнения параметров и категорий. Важно оставить место для корректировок и доработок, основанных на анализе результатов и обратной связи от экспертов или аннотаторов.

Определение параметров и критериев для разработки системы категорий является ключевым этапом, который влияет на эффективность и точность системы. Уделите достаточно внимания этому этапу, чтобы убедиться в адекватности и надежности выбранных параметров и критериев.

Процедуры сбора и аннотирования данных: В этом этапе определяются методы и процедуры сбора данных для построения корпуса. Может быть проведено сбор текстов из различных источников, таких как интернет, печатные издания и другие. Затем производится аннотирование данных, то есть разметка текстов с использованием заранее определенных категорий и параметров.

Анализ и категоризация первоначальных данных: на этом этапе проводится анализ собранных и размеченных данных. В текстах выявляются общие тенденции, структуры и дискурсивные элементы. Затем данные категоризируются, то есть классифицируются по определенным категориям с использованием системы параметров и критериев.

Итеративный процесс разработки системы категорий: Разработка системы категорий является итеративным процессом, в котором проводится анализ результатов и вносятся корректировки. Система категорий может быть уточнена и доработана на основе обратной связи от аннотаторов или экспертов, чтобы обеспечить ее надежность и точность.

Распределение текстов по категориям и уточнение системы категорий: на этом этапе происходит классификация текстов по определенным категориям с использованием

разработанной системы. Возможно, потребуется уточнение системы категорий и параметров на основе новых данных и обратной связи.

Построение графической модели системы категорий: для наглядного представления системы категорий может быть построена графическая модель. Это помогает визуализировать связи и иерархию между различными категориями и параметрами.

Анализ новых текстов с использованием разработанной системы категорий: после разработки системы категорий можно приступить к анализу новых текстов с ее помощью. Новые тексты классифицируются и анализируются с использованием системы категорий для получения более детальной информации и выводов.

Оценка надежности и точности системы категорий: проводится оценка надежности и точности системы категорий на основе заранее определенных критериев. Могут быть использованы метрики и методы статистической оценки, чтобы определить эффективность системы и ее соответствие поставленным целям.

Исправление и уточнение системы категорий на основе результатов верификации: если результаты оценки выявляют недостатки или несоответствия, система категорий может быть исправлена и уточнена. Это может включать изменение параметров, добавление новых категорий или корректировку разметки текстов.

Представление полученных результатов и статистических данных: Полученные результаты и статистические данные могут быть представлены в форме таблиц, графиков, отчетов или других подходящих форматов. Это позволяет наглядно и последовательно представить основные выводы и тренды исследования.

Обсуждение достижений и ограничений исследования: Важным этапом является обсуждение достижений и ограничений исследования. Размышления о полученных результатах, интерпретации данных и обсуждение возможных факторов, влияющих на исследование, помогают оценить его значимость и вклад в область.

Выводы и рекомендации для дальнейших исследований: Исходя из проведенного исследования, формулируются основные выводы и делаются рекомендации для дальнейших исследований. Это позволяет определить направления развития и возможности для последующих исследовательских работ.

Подведение итогов исследования: на этом этапе проводится общая оценка и подведение итогов исследования. Важно суммировать основные результаты, выводы и вклад исследования в область знаний.

Указание на значимость разработанной системы категорий: В окончательном отчете следует подчеркнуть значимость разработанной системы категорий и ее потенциальное влияние на соответствующую область исследования или практические приложения.

Описание практических применений и возможных направлений будущих исследований: при описании практических применений системы категорий следует указать ее потенциал для использования в различных областях, таких как анализ текстов, автоматическая обработка естественного языка, социолингвистика и другие. Также можно обозначить возможные направления для дальнейших исследований, чтобы расширить или улучшить систему категорий.

Эти пункты помогают структурировать и описать основные этапы исследования, а также выделить его значимость и результаты.

Список использованной литературы:

1. Бейкер, П. (2006). Использование корпусов в дискурсивном анализе. Континуум.

2. Бибер Д., Йоханссон С., Лич Г., Конрад С. и Финеган Э. (1999). Грамматика Лонгмана разговорного и письменного английского языка. Лонгман.
3. Бибер, Д., и Конрад, С. (2009). Регистр, жанр и стиль. Издательство Кембриджского университета.
 1. Гарсайд Р. Дискурсивная аннотация: анафорические отношения в корпусах / Р. Гарсайд, С. Флигельстоун и С. Ботли // Корпусная аннотация / под ред. Р. Гарсайд, Г. Лич и Т. МакЭнери. - Лондон; Нью-Йорк: Рутледж, 1997.
 2. Ермакова О. П. Ирония и ее роль в жизни языка / О. П. Ермакова. - Калуга: Изд-во КМПУ им. К. Э. Циолковского, 2005. - 204 с.
 4. МакЭнери, Т., и Харди, А. (2012). Корпусная лингвистика: метод, теория и практика. Издательство Кембриджского университета.
 3. Манн В. Теория риторической структуры: К функциональной теории организации текста / В. Манн, С. Томпсон // Текст. - 1988. - № 8. - Б. 243-281. Табоада М.
 1. Нью-Йорк: Рутледж, 2004. - 272 с.
 4. О'Доннелл М. Демонстрация UAM CorpusTool для текстовых и графических аннотаций / М. О'Доннелл // Материалы ACL-08: Демонстрационная сессия NLT (сопутствующий том). - Колумбус: Университет штата Огайо, 2008. - С. 13-16.
 5. О'Киф, А., Маккарти, М., и Картер, Р. (2007). От корпуса к классу: использование языка и преподавание языка. Издательство Кембриджского университета.
 5. Плунгян В.А. Корпус как инструмент и идеология: об уроках современной корпусной лингвистики / В.А. Плунгян // Русский язык в научном представлении. - 2008. - № 2 (16). - С. 7-20.
 6. Построение сплоченности и единства: Целенаправленный диалог на английском и испанском языках / М. Табоада. - Амстердам; Филадельфия: Джон Бенджаминс, 2004. - 261 стр.
 7. Походня С. Я. Типы языка и средства реализации иронии / С. Я. Треккинг. - Киев: Наукова думка, 1989. - 126 с.
 8. Рассказы о снах: корпусное исследование русского устного дискурса / под ред. А. А. Кибрик и В. И. Подлеская. - М.: Языки славянских культур, 2009. - 736 с.
 9. Семино Э. Корпусная стилистика: изложение речи, письма и мысли в англоязычном письменном корпусе / Э. Семино, М. Шорт. - Лондон;
 6. Синклер, Дж. (1991). Корпус, конкордантность, словосочетание. Издательство Оксфордского университета.
 7. Стаббс, М. (2002). Слова и словосочетания: Корпусные исследования лексической семантики. Блэквелл.
 8. Томпсон, П. (2004). Знакомство с функциональной грамматикой. Арнольд.
 10. Флудерник М. К естественной нарратологии / М. Флудерник. - Лондон; Нью-Йорк: Рутледж, 2002. - 472 с.
 9. Ханстон С. и Фрэнсис Г. (2000). Образцовая грамматика: основанный на корпусе подход к лексической грамматике английского языка. Издательство Джона Бенджаминса.

ФИЛОСОФИЯ

УДК 316.42

Назаркулова А.К.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Назаркулова А.К.

Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

A. Nazarkulova

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН
ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ЧАКЫРЫКТАР ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАР
ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ:
ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
THE TRANSFORMATION OF IDENTITY IN THE ERA OF
GLOBALIZATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Аннотация: Ыкчам өзгөрүүлөр менен күн тартибинде эки полярдык жана белгилүү бир деңгээлде бири-бирин жокко чыгарган түшүнүктөрдүн диалогу, иденттүүлүк жана ааламдашуу сыяктуу. Ааламдашуу жана идентификациялоо процесстери XX кылымда өзүнүн өзгөчө актуалдуулугун тапкан болмуштун өнүгүшүнүн эки тенденциясы болуп саналат. Учурдагы өнүгүү мезгили - бул тенденциялардын таасиринин Уландысы, бирок алардын катышы мурунку кылымдагыдан башкача тегиздикке өткөндүгүн белгилей кетүү керек. Адамзаттык өнүгүүнүн бул этабында дүйнөлүк процесстерди жаңы күч менен курчутуп жаткан бул түшүнүктөрдүн маани-маңызын анализдөөнүн зарылдыгы өсүүдө. Бир нече иденттүүлүк заманбап коомдун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал дүйнөлүк коомчулуктун жалпы процесстерине барган сайын интеграцияланып, ааламдашып баратат. Глобалдашуу маданияттар аралык байланыштын күчөшүнө жана ар кандай социалдык топтордун кесилишине алып келет, бул барган сайын жаңы аспектилерге негизделген жаңы иденттүүлүктү жаратат.

Аннотация: В условиях стремительных трансформаций на повестке дня диалог двух полярных и в определенной степени взаимоисключающих понятий, как идентичность и глобализация. Глобализация и процессы идентификации выступают двумя тенденциями развития бытия, которые свою особую актуальность обрели в XX веке. Нынешний период развития – продолжение влияния этих тенденций, однако необходимо заметить, что их соотношение перешло в иную плоскость, нежели это было в предшествующем столетии. На данном этапе человеческого развития возрастает необходимость в анализе сущностной значимости приведенных понятий, которые с новой силой обостряют мировые процессы. Множественная идентичность является неотъемлемой частью современного общества, которое становится все более интегрированным в общие процессы мирового сообщества, тем самым глобализированным. Глобализация приводит к усилению межкультурных контактов и

пересечению различных социальных групп, что способствует возникновению новых идентичностей, основанных на все более новых многочисленных аспектах.

Annotation: In the context of rapid transformations, the dialogue between two polar and, to some extent, mutually exclusive concepts such as identity and globalization is on the agenda. These two trends in human development, globalization and identity, gained special relevance in the 20th century. The current period of human development continues to be influenced by these trends, but it should be noted that their relationship has shifted to a new plane compared to the previous century. At this stage of human history, there is a growing need to analyze the significance of these concepts, which are shaping world processes with renewed vigor. Identity is an essential part of modern society that is increasingly integrated into the overall processes of the global community. Globalization leads to increased intercultural interactions and the intersection of various social groups, contributing to the emergence of new identities that are based on an increasingly diverse range of factors.

Негизги сөздөр: идентификация, көп иденттүүлүк, ааламдашуу, коом, заманбаптык, социалдык трансформациялар.

Ключевые слова: идентичность, множественная идентичность, глобализация, общество, современность, социальные трансформации.

Key words: identity, multiple identity, globalization, society, modernity, social transformations.

Время требует нового образа мышления, ориентированного на общечеловеческие ценности как ось человеческого развития, которая не позволит развалиться этому миру. Такое веяние объективно еще и потому, что происходит «увеличение динамизма и изменчивости в общественном развитии и вызванные этим качественные сдвиги в социально-политическом укладе большинства стран во второй половине XX - начале XXI века, связанные с переходом к информационному обществу и противоречивыми процессами – глобализацией и локализацией, массовизацией и атомизацией социума, резким умножением структур и институтов, уменьшением значения одних из них и выдвиганием на первый план других, не только повысили значение социокультурных факторов в жизни человечества, но объективно расширили и усложнили исследовательское поле общественных наук» [1, с. 33].

В условиях социальных трансформаций актуализация проблематики идентичности представляет собой важную и сложную задачу, от постановки и решения которой зависит здоровье и безопасность общества. В данном контексте философский анализ позволяет осознать глубинные изменения, происходящие в обществе, и понять их влияние на формирование и восприятие идентичности индивида.

Для начала стоит отметить, что социальные трансформации, такие как глобализация, технологический прогресс, миграция и изменение социальных ролей, создают новые условия и контексты, в которых происходит конструирование идентичности. Индивиды сталкиваются с более широким спектром информации, разнообразием культурных влияний и возможностей выбора своей идентичности. Столь масштабный контекст общественно-исторического

развития с неизбежностью рождает множество вариантов ответов, акцентирующих те или иные аспекты личностного восприятия, понимания и утверждения.

Одновременно с этим, социальные трансформации также создают вызовы, угрозы и риски, которые с необходимостью детерминируют неопределенность и беспокойство, связанные с обозначением идентичности. Индивиды сталкиваются с размыванием границ и стереотипов, смешением культур и ценностей, что может вызывать чувство потери идентичности или конфликт внутренних установок. В социальной философии возникают вопросы о сущности идентичности, ее связи с временем, пространством и социальным контекстом. Философская рефлексия также позволяет осознать множественность идентичностей и их динамичность, а не только ограничиваться одним статическим определением.

Актуализация проблематики идентичности требует также обращения к социологическим и психологическим исследованиям. Эти дисциплины помогают изучить влияние социальных факторов, общественных норм и восприятия окружающей среды на формирование и выражение идентичности. Исследования также помогают понять психологические механизмы, включая самосознание, самооценку и социальное сравнение, которые играют чрезвычайно важную роль в формировании идентичности.

Изучение множественной идентичности включает в себя исследование процессов формирования и изменения идентичности, влияния социальных, культурных и политических факторов на идентичность, а также взаимодействия между различными аспектами идентичности в рамках конкретного индивида или группы.

Идентичность – это неотъемлемая часть человеческого сознания, сформировавшегося под влиянием общества и общественных отношений, которое в своем развитии позволяет человеку не только воспринимать себя как часть значимой и ценностной для него группы, но и формирует субъективную способность осознавать, с помощью которой индивид способен отделять себя от этой группы. Она стала универсальным понятием, которое используется в различных дисциплинах для описания современного мира и человека в этом мире. «Идентичность стала тем универсальным концептом, с помощью которого принято описывать современное общество и его структуру, социальные отношения, коллективные и индивидуальные смыслы бытия» [2, с. 5]. Поэтому так важно определить её роль, специфику, функции и место в многомерном социокультурном пространстве. Неслучайно В. Малахов подчеркивает тот факт, что идентичность индивидуальна, но вместе с тем она есть продукт социального взаимодействия: «членом этнической группы – и тем самым носителем определенной этнической идентичности – индивидов делает не происхождение (биологическое или культурно-историческое), а та роль, которую эти индивиды играют в социальном взаимодействии. Идентичность есть не свойство, а отношение. Отсюда следует ее открытость и подвижность» [3, с. 12].

Понятие множественной идентичности складывается из сети философских, психологических, социальных, политических и этнических звеньев, придающих ей особую организацию для дальнейших исследований.

Специфика идентичности определяется ее объектом. В ней отражаются не все свойства и не просто свойства, а фиксируются значимые для деятельности человека объективные качества: объективный мир отражается под определенным углом зрения – значимости и ценности для человека. Таким образом, идентичность является отражением в сознании объективной значимости познавательной функции. Эта функция состоит в первую очередь в отображении, а, следовательно, в познании ценности идентичности, и ее роли в жизни человека и общества.

Человек представляет собой такой природный и социальный феномен, который как бы воплощает в себе все виды реальности, все формы движения материи. Потому в данной работе исследование множественной идентичности будет рассмотрено в рамках комплексного подхода социально-гуманитарных наук. Такой подход поможет понять, как различные сферы жизни человека влияют на формирование и выражение идентичности, а также на взаимодействие между различными идентичностями внутри одного человека.

Понятие идентичности связано с постоянством и сохранением непоколебимых ориентиров, которые не меняются со временем. Оно помогает устанавливать границы и создавать единство и внутреннюю связь для каждого отдельного человека, отличающего его от других. Также оно позволяет устанавливать абсолютное тождество между двумя элементами и признавать их идентичными.

Классическое понимание термина «идентичность» связывают с именем психолога Эрика Эриксона. В работе «Юность и общество», Э. Эриксон пишет, что идентичность играет важную роль в различных стадиях развития человека. С момента, когда ребенок только-только начинает ходить, и до ранней взрослости, когда возникает открытие множества социальных ролей. «Неожиданно появляющаяся идентичность наводит мосты между стадиями детства, когда телесному я (the bodily self) и родительским образам придаются их культурные коннотации; она же соединяет мостом и стадии ранней взрослости, когда множество социальных ролей становятся доступными и, фактически, все более и более принудительными» [4, с. 244]. Развитие идентичности осуществляется через опыт, признание и реалистическую самооценку. Эти факторы выступают базой для выстраивания человеком своей идентичности, которая на протяжении жизни может меняться, вследствие чего она не может быть данной раз и навсегда. Тем самым идентичность – понятие, отражающее динамику развития личности. В связи с этим идентичность – не константа, она подвержена гибкому изменению в контексте роста, развития или напротив ущемления и стагнации.

Согласно Э. Эриксону, идентичность - это субъективное ощущение единства личности и ее постоянства во времени. Она формируется через серию последовательных идентификаций и завершается конструированием «окончательной идентичности», которая признается окружающими. При этом идентичность включает осознанное ощущение индивидуальной специфики, усилия для создания непрерывной жизненной истории и разделение позитивных идеалов и культурных моделей референтной группы.

Идентификация по З. Фрейду является процессом, в то время как идентичность по Э. Эриксону - результатом этого процесса и представляет собой продукт. Это продукт, который формируется в течение времени и влияет на самоощущение человека и его

взаимодействие с окружающим миром. Если психоаналитическая концепция идентичности З. Фрейда акцент ставит на восприятии и понимании индивидуального «я», то психосоциальная концепция Э. Эриксона переносит акцент на взаимосвязь человека как социального существа с обществом. В этой связи имеет смысл отметить, что в данном случае налицо не противоречие концепций между собой, а скорее изменение акцента в обозначении идентичности. Так, З. Фрейд раскрывает идентичность в преломлении отдельного человека, при этом замечая, что феномен идентичности связан с предысторией Эдипова комплекса, когда «идентичность известна как самое раннее проявление эмоциональной связи с другим человеком (*отцом или матерью – А.Н.*)» [5, с. 53]. Э. Эриксон переносит эмоциональный акцент Фрейда на социальное взаимодействие человека с обществом. Тем самым для нашего исследования множественной идентичности в контексте ее влияния на социальные трансформации подход Э. Эриксона является приоритетным.

Идентичность создает единство и внутреннюю целостность субъекта, отличает его от других людей и позволяет установить тождественность между элементами. Здесь отражается два аспекта идентичности: ее межличностный и последовательный аспекты. Межличностный аспект связан с идентичностью между тождественными элементами, а последовательный аспект - с идентичностью субъекта самому себе на протяжении времени.

В психологическом понимании идентичности, основанном на различении между «человеческим существом» и «личностью», психологи сосредотачиваются на последнем аспекте. Они утверждают, что человек остается одним и тем же существом на протяжении всей жизни, в то время как его личность может изменяться. Это позволяет примирить постоянство и изменчивость, обеспечивает единство субъекта.

Э. Эриксон объясняет, что идентичность формируется через процесс последовательных идентификаций и является субъективным ощущением единства и постоянства личности во времени. Важным аспектом идентичности является разделение позитивных идеалов и культурных ориентиров референтной группы. Помимо этого отмечается важность идентичности в создании постоянства и непрерывности личности, а также примирение постоянства и изменчивости через разделение «человеческого существа» и «личности».

Э. Эриксон также уделял внимание кризисам и конфликтам, которые могут возникнуть в процессе формирования идентичности. Например, подростки могут столкнуться с ролью, которую им навязывает общество, и не соглашаться с ней. Это может вызывать конфликты и неопределенность в самооценке и понимании себя. Он считал, что успешное разрешение этих кризисов приводит к установлению стабильной идентичности, в то время как неудача может привести к ролевой рассеянности и неуверенности в себе.

Суть идей Эрика Эриксона на понятие идентичности заключается в том, что идентичность формируется в результате активного и постоянного процесса, включающего взаимодействие с окружающей средой, социальным контекстом и самим собой. Формирование идентичности является важной задачей развития личности и может иметь длительный эффект на психологическое благополучие человека.

В традиционном обществе идентичность была устойчивой и не подвергалась анализу, поскольку определялась примордиальными свойствами. Однако в современном обществе, переживающем трансформации, идентичность стала актуальной проблемой и объектом реформирования общества. «Контекст современности содержит понимание модернизации как процесса перехода от традиционных обществ к современным и рассмотрение современности как нового состояния общества, при котором идентичность теряет стабильность и становится проблемой. Изменениям типов современности соответствовало историческое ослабление оснований натуралистического понимания социальной идентичности: от предписанных и природных свойств – к социально достижимым и квазиприродным и далее – к выбираемым» [1, с. 290]. Современная глобализация влияет на контекст современности и на идентичность. Она меняет содержание и смысл идентичности и формирует проблему ее обретения и изменения. Глобализация привнесла надтерриториальный и транснациональный аспект в социальные отношения, что оказывает влияние на национальное государство и национальную идентичность. Границы национальных государств становятся проницаемыми, а информационные технологии способствуют формированию новых лояльностей и идентичностей, отличных от коллективных идентичностей, сформированных в эпоху модерна.

З. Бауман считает, что идентичности в современности существуют в постоянном процессе пересмотра и реформирования. Формирование и реформация идентичности становятся пожизненной задачей, так как наши связи и взаимозависимости уже глобальны. Кризис идентичности становится центральным конфликтом глобализации. «Проблема, мучающая людей на исходе века, - пишет З. Бауман, - состоит не столько в том, как обрести избранную идентичность и заставить окружающих признать ее, сколько в том, какую идентичность выбрать и как суметь вовремя сделать другой выбор, если ранее избранная идентичность потеряет ценность» [6, с. 185-186]. З. Бауман утверждал, что в современном обществе идентичность стала более неустойчивой и подверженной изменениям. Он использовал понятие «текущая современность» для описания быстрого темпа изменений в современном мире, где стабильность и предсказуемость становятся редкостью. В такой ситуации люди испытывают неопределенность и неуверенность в отношении своей личной и социальной идентичности. Согласно З. Бауману, в противоположность традиционному обществу, где идентичность обычно связана с непреложными ролями и социальными структурами, в текущей современности идентичность становится более гибкой и неопределенной. Люди сталкиваются с постоянной необходимостью приспосабливаться к новым условиям, менять свои роли, профессии и социальные группы. «Главной и наиболее нервующей проблемой, - считает З. Бауман, - является не то, как найти свое место в жестких рамках класса или страты и, найдя его, сохранить и избежать изгнания; человека раздражает подозрение, что пределы, в которые он с таким трудом проник, скоро разрушатся или исчезнут» [6, с. 185-186]. Соответственно, весь процесс поиска идентичности представляется постоянной борьбой между потоком изменений и желанием установить стабильность и связи между фрагментарными и разрозненными объектами. В условиях глобализации человеку постоянно приходится восстанавливать и репродуцировать свой

сакральный уровень идентичности, несмотря на все разрушения, которые могут произойти. «Наряду с фрагментацией идентичности происходит и ее расширение, чему способствуют коммуникативные связи, культурный обмен, различные виды взаимодействия народов друг с другом. Человек пытается достичь внешнего подобия с тем, что дано, показано, передано традицией. Идентичность не изживает себя, а приобретает новые формы, сохраняя в своей структуре культурные основания всех предшествующих исторических модификаций» [7, с. 18].

З. Бауман также отмечал, что в современном потребительском обществе идентичность часто связывается с потреблением и статусными символами. Люди стремятся создать идентичность через приобретение определенных товаров или принадлежность к определенным группам, но эта идентичность может быть временной и поверхностной. З. Бауман писал, «в мире, где намеренно нестабильные предметы являются сырым строительным материалом идентичности людей, которая по определению нестабильна, человек должен постоянно быть внимательным; но прежде всего он должен охранять свою гибкость и скорость реадaptации для быстрого следования изменяющимся паттернам «внешнего» мира» [6, с. 94]. Таким образом, мы понимаем, что в текучей современности у людей возникает постоянная неопределенность и потребность в поиске и утверждении своей идентичности. Поэтому З. Бауман призывал к осознанию этой нестабильности и к поиску новых способов создания более устойчивой идентичности, которая была бы основана на внутренних ценностях и собственном опыте, а не на внешних обстоятельствах или социальных ожиданиях.

Идентичность является фундаментальной проблемой современности, которая возникает в условиях возможности выбора идентичности. В традиционных обществах идентичность передавалась из поколения в поколение в условиях статичного социального порядка. Однако современность, описываемая концептами гибридной, множественной, смешанной, плавающей идентичности, вытеснила жестко стратифицированные традиционные общества. «Современный человек изначально субъектен и мультиидентичен. Он все более произвольно меняет идентичности в зависимости от возраста, ситуации, культурного контекста, гражданства» [1, с. 307].

Все эти проблемы требуют более глубокого исследования и понимания идентичности в современном обществе. Необходимо провести анализ и обсуждение этих проблем, чтобы найти пути к установлению гармонии и взаимопонимания в многообразии идентичностей. Важно развивать толерантность, уважение и диалог между различными группами людей, чтобы справиться с вызовами, которые возникают в контексте социальных трансформаций. Только через осознание и признание разнообразия идентичностей мы сможем построить более справедливое и гармоничное общество.

Вместе с тем в контексте современных социальных трансформаций и множественной идентификации, признаваемой как противоречивое явление, понятия справедливости и гармоничности общества также претерпевают глубокие изменения. В этой связи важно подчеркнуть, что вхождение в постглобализацию сопровождается возникновением новых трактовок, как самой глобализации, так и феномена множественной идентичности. В связи с

этим логика исследования выводит на рассмотрение этих понятий и процессов через призму новейшего этапа развития человечества.

Список использованной литературы

1. Идентичность: Личность, общество, политика. Энциклопедическое издание / Отв. ред. И.С. Семененко / ИМЭМО РАН. М.: Издательство «Весь Мир», 2017. – 992с.
2. Филиппова Е. И. Территория идентичности в современной Франции / Филиппова Е. И. – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. – 300с.
3. Малахов В. Символическое производство этничности и конфликт //Идентичность: поиск, производство и воспроизводство. – Б., 2005. – С.12.
4. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург: Издательство Питер-Трейд, 2018. – 448с.
5. Фрейд З. Почему война? / З. Фрейд. - М.: Прогресс, 1992. – С. 53.
6. Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. — СПб.: Питер, 2008. — 240с.
7. Листвина, Е.В. Тельнова, Н. А. Временные модусы социальной идентичности/ Е.В. Листвина, Н.А. Тельнова//Известия Саратовского университета: Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2011. - Т. 11.- Вып. 4. - С.17 - 20.

ЭКОНОМИКА

УДК 334.024

Дамирбек Бермет

Кыргызстан эл аралык университети, магистрант

Дамирбек Бермет

Международный университет Кыргызстана, магистрант

Damirbek Bermet

International University of Kyrgyzstan, master's students

**УЮМДАРДАГЫ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ БАШКАРУУ СИСТЕМАЛАРЫН ИШТЕП
ЧЫГУУ: ПРИНЦИПТЕР ЖАНА ПРАКТИКАЛАР
РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ:
ПРИНЦИПЫ И ПРАКТИКИ
DEVELOPMENT OF RISK MANAGEMENT SYSTEMS IN ORGANIZATIONS:
PRINCIPLES AND PRACTICES**

Аннотация: Белгисиздикке жана өзгөрүүлөргө дуушар болгон азыркы бизнес дүйнөсүндө тобокелдиктерди натыйжалуу башкаруу уюмдардын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу негизги фактор болуп саналат. Макалада Заманбап уюмдарда тобокелдиктерди башкаруу системасын өнүктүрүүнүн принциптери жана практикасы талкууланат. Атап айтканда, тобокелдиктерди баалоо жана идентификациялоо ыкмалары, тобокелдиктерди башкаруу стратегиялары, ошондой эле мониторинг жана контролдоо боюнча чаралар каралат. Учурдагы изилдөө жана практикалык тажрыйба талдоонун негизинде сунуштар өзгөрүп жаткан шарттарга ылайыкташууга жөндөмдүү тобокелдиктерди башкаруунун натыйжалуу системасын түзүү жана уюмдун стратегиялык максаттарына жетишүүнү камсыз кылуу үчүн сунуш кылынат.

Аннотация: В современном бизнес-мире, охваченном неопределенностью и изменениями, эффективное управление рисками является ключевым фактором для обеспечения устойчивого развития организаций. В статье обсуждаются принципы и практики развития системы управления рисками в современных организациях. В частности, рассматриваются методы оценки и идентификации рисков, стратегии управления рисками, а также меры по мониторингу и контролю. На основе анализа актуальных исследований и практического опыта предлагаются рекомендации для создания эффективной системы управления рисками, способной адаптироваться к изменяющимся условиям и обеспечить достижение стратегических целей организации.

Abstract: In the modern business world, gripped by uncertainty and change, effective risk management is a key factor for ensuring the sustainable development of organizations. The article discusses the principles and practices of developing a risk management system in modern organizations. In particular, the methods of risk assessment and identification, risk management strategies, as well as monitoring and control measures are considered. Based on the analysis of

current research and practical experience, recommendations are offered for creating an effective risk management system that can adapt to changing conditions and ensure the achievement of the organization's strategic goals.

Ачык сөздөр: тобокелдиктерди башкаруу, тобокелдиктерди баалоо, тобокелдиктерди идентификациялоо, тобокелдиктерди башкаруу стратегиялары, проактивдүү башкаруу, тобокелдиктерге жооп берүү, мониторинг жана контролдоо, бизнес-процесстер, туруктуу өнүгүү, стратегиялык башкаруу, кризистик башкаруу, тобокелдиктерди башкаруу чараларынын натыйжалуулугу, тобокелдиктерди башкаруу принциптери, стратегиялык пландаштырууга интеграция, уюмдардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү.

Ключевые слова: управление рисками, оценка рисков, идентификация рисков, стратегии управления рисками, проактивное управление, реагирование на риски, мониторинг и контроль, бизнес-процессы, устойчивое развитие, стратегическое управление, кризисное управление, эффективность мер управления рисками, принципы управления рисками, интеграция в стратегическое планирование, конкурентоспособность организаций.

Keywords: risk management, risk assessment, risk identification, risk management strategies, proactive management, risk response, monitoring and control, business processes, sustainable development, strategic management, crisis management, effectiveness of risk management measures, risk management principles, integration into strategic planning, competitiveness of organizations.

Каждый день принимается решения для устранения рисков в нашей повседневной жизни. С этими рисками можно столкнуться лично или на рабочем месте, где нам необходимо структурировано устранять риски. Например, генеральному директору коммерческой организации или генеральному директору государственного учреждения может потребоваться вынести суждения о рисках и принять решения, связанные с очень сложными ситуациями, где необходим структурированный подход. Неэффективные суждения и решения о рисках могут оказать пагубное влияние на организацию, в которой мы работаем. Работа с рисками является частью хорошего управления, управления и лидерства и имеет основополагающее значение для управления организацией на всех уровнях.

Управление рисками играет важную роль в современном бизнесе, где организации сталкиваются с разнообразными угрозами, включая финансовые потери, репутационные риски, риски безопасности и другие. В условиях быстро меняющейся экономической и политической среды, способность эффективно управлять рисками становится критической для обеспечения устойчивости и конкурентоспособности организаций.

Управление рисками — это процесс выявления, оценки и контроля угроз капиталу, доходам и операциям организации. Эти риски проистекают из различных источников, включая финансовую неопределенность, юридические обязательства, технологические проблемы, ошибки стратегического управления, аварии и стихийные бедствия.

Успешная программа управления рисками помогает организации рассмотреть весь спектр рисков, с которыми она сталкивается. Управление рисками также изучает взаимосвязь

между различными типами бизнес-рисков и каскадное влияние, которое они могут оказать на стратегические цели организации.

Этот целостный подход к управлению рисками иногда называют управлением рисками предприятия из-за его акцента на прогнозировании и понимании рисков во всей организации. Помимо сосредоточения внимания на внутренних и внешних угрозах риска, управление рисками предприятия подчеркивает важность управления позитивными рисками. Позитивные риски — это возможности, которые могут увеличить ценность бизнеса или, наоборот, нанести ущерб организации, если их не использовать.

Действительно, цель любой программы управления рисками состоит не в устранении всех рисков, а в сохранении и увеличении общей стоимости предприятия путем принятия разумных решений о рисках.

Рисками следует управлять не для того, чтобы не было риска. Нужно управлять рисками для того, чтобы знать, какие риски стоит принять, какие из них приведут к поставленной цели, какие из них принесут достаточную прибыль, чтобы даже принять их.

Таким образом, программа управления рисками должна быть переплетена со стратегией организации. Чтобы связать их, руководители управления рисками должны сначала определить склонность организации к риску, т. е. величину риска, которую она готова принять для реализации своих целей. Некоторые риски будут соответствовать аппетиту к риску и будут приняты без каких-либо дополнительных действий. Другие будут смягчены, чтобы уменьшить потенциальные негативные последствия, будут переданы другой стороне или переданы ей или вообще исключены.

Каждая организация сталкивается с риском неожиданных и вредных событий, которые могут стоить ей денег или, в худшем случае, привести к ее закрытию. В этом руководстве по управлению рисками представлен всесторонний обзор ключевых концепций, требований, инструментов, тенденций и дискуссий, движущих эту динамичную область.

Управление рисками, возможно, никогда не было более важным, чем сейчас. Риски, с которыми сталкиваются современные организации, стали более сложными, чему способствуют быстрые темпы глобализации. Постоянно возникают новые риски, часто связанные с повсеместным использованием цифровых технологий и порождаемые ими.

Недавний внешний риск, который первоначально проявился как проблема в цепочке поставок во многих компаниях – пандемия COVID-19 – быстро превратился в экзистенциальную угрозу, влияющую на здоровье и безопасность сотрудников, способы ведения бизнеса, способность взаимодействовать с клиентами и корпоративной репутацией.

Бизнес быстро адаптировался к угрозам, вызванным пандемией. Но в дальнейшем они сталкиваются с новыми рисками, включая постоянный вопрос о том, как и стоит ли возвращать сотрудников в офис, что можно сделать, чтобы сделать цепочки поставок менее уязвимыми, инфляцию и т.д.

Внимание, которое было обращено на управление рисками во время пандемии COVID-19, побудило многие компании не только пересмотреть свою практику управления рисками, но и изучить новые методы, технологии и процессы управления рисками. Как

показывает взгляд на тенденции, которые меняют управление рисками, эта область полна идей.

Все больше организаций внедряют модель зрелости рисков для оценки своих процессов управления рисками и лучшего управления взаимосвязанностью угроз на предприятии. Они по-новому смотрят на различные платформы, чтобы интегрировать свою деятельность по управлению рисками, управлять политиками, проводить оценки рисков, выявлять пробелы в соблюдении нормативных требований и автоматизировать внутренний аудит, а также выполнять другие задачи. Новые функции, которые, по мнению экспертов по управлению рисками, следует учитывать, включают следующее:

- аналитика геополитических рисков, стихийных бедствий и других событий;
- мониторинг социальных сетей для отслеживания изменений репутации бренда.
- системы безопасности для оценки потенциального воздействия утечек данных и кибератак;
- сторонние инструменты оценки рисков, помогающие улучшить управление рисками в цепочке поставок.

Помимо использования управления рисками, чтобы избежать плохих ситуаций, все больше компаний стремятся формализовать способы управления положительными рисками для повышения ценности бизнеса.

Они также по-новому взглянут на заявления о склонности к риску. Заявления о склонности к риску, традиционно используемые в качестве средства общения с сотрудниками, инвесторами и регулирующими органами, начинают использоваться более динамично, заменяя упражнения по соблюдению требований «поставьте галочку» более детальным подходом к сценариям риска. Предостережение? Плохо сформулированное заявление о склонности к риску может ограничить деятельность компании или быть неверно истолковано регулирующими органами как оправдывающее неприемлемые риски.

Все больше организаций также связывают свои инициативы по управлению рисками с экологическими, социальными и управленческими программами. Во многих компаниях руководители предприятий и советы директоров по-новому смотрят на свои программы управления рисками. Организации переоценивают свою подверженность рискам, изучают процессы управления рисками и пересматривают, кто должен участвовать в управлении рисками. Компании, которые в настоящее время применяют реактивный подход к управлению рисками – защищаясь от прошлых рисков и меняя практику после того, как новый риск причинил вред – рассматривают конкурентные преимущества более активного подхода. Повышенный интерес к поддержке устойчивости, отказоустойчивости и гибкости бизнеса. Компании также изучают, как технологии искусственного интеллекта и сложные некоторые платформы могут улучшить управление рисками.

При обсуждении управления рисками многие эксперты отмечают, что управление рисками является формальной функцией в компаниях, которые жестко регулируются и имеют бизнес-модель, основанную на риске.

Например, в банках и страховых компаниях уже давно существуют крупные отделы управления рисками, которые обычно возглавляет директор по рискам, и эта должность все еще относительно редка за пределами финансовой отрасли. Более того, риски, с которыми сталкиваются компании финансовых услуг, как правило, коренятся в цифрах и, следовательно, могут быть определены количественно и эффективно проанализированы с использованием известных технологий и зрелых методов. Сценарии риска в финансовых компаниях можно смоделировать с некоторой точностью.

Традиционное управление рисками в наши дни часто получает плохую репутацию по сравнению с управлением рисками предприятия. Оба подхода направлены на снижение рисков, которые могут нанести вред организациям. Оба покупают страховку для защиты от целого ряда рисков – от потерь из-за пожара и кражи до кибер-ответственности. Оба придерживаются рекомендаций основных органов по стандартизации. Но традиционному управлению рисками, как утверждают многие эксперты, не хватает мышления и механизмов, необходимых для понимания риска как неотъемлемой части стратегии и эффективности предприятия.

Фундаментальный принцип управления рисками заключается в его способности принести ощутимую пользу организации. Проще говоря, целью деятельности по управлению рисками является оптимизация результатов и смягчение волатильности и неопределенности, связанных с этими результатами.

Основная философия управления рисками основана на убеждении, что риски можно выявлять и контролировать. Упомянутые выше принципы представляют собой основные особенности практического управления рисками, описывая как его характеристики, так и ожидаемые результаты. К характеристикам относятся пропорциональность, согласованность, комплексность, встроенность, динамичность, итеративность и способность реагировать на изменения.

Управление рисками должно не только определять основные характеристики, но и детализировать то, чего оно должно достичь или предоставить. Эти цели можно разделить на два отдельных списка: характеристики управления рисками и то, что оно должно обеспечить.

Чтобы организации могли получить максимальную выгоду от своих усилий по управлению рисками, эти принципы должны служить ориентиром при планировании инициативы и разработке структуры управления рисками. Определение целей организации является отправной точкой для всей деятельности по управлению рисками, учитывая, что ресурсы для управления рисками ограничены. Целью является достижение оптимального реагирования на риск с определением приоритетов на основе оценки риска с учетом характера, размера и сложности организации и рисков, с которыми она сталкивается.

Список использованной литературы:

1. Фомичев А. Н. Риск-менеджмент. - М.: Дашков и К°, 2008. - 376 с.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 342.1

Асанова Айдана Рустамбековна

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Юридикалык институту, Магистратура борбору, магистрант

Асанова Айдана Рустамбековна

КНУ им. Ж. Баласагына, Юридический институт, Центра магистратуры, Магистрант

Asanova Aidana Rustambekovna

J. Balasagyn KNU, Law Institute, Master's Degree Center, Undergraduate

**ИЧКИ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮСҮНҮН
ФОРМАЛАРЫ
ФОРМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО
И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
FORMS OF INTERACTION WITHIN DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW**

Аннотация: Конституциялык түзүлүштүн контекстинде ички жана эл аралык укуктардын формаларын изилдөө укуктук илимдин актуалдуу аспектиси болуп саналат. Иш эл аралык ченемдердин ички укуктук тутумга тийгизген таасирин талдайт жана укуктун эки деңгээлинин ортосундагы шайкештиктин маанилүүлүгүн баса белгилейт. Изилдөөнүн жүрүшүндө эл аралык макулдашууларды ички ратификациялоонун механизмдери, ошондой эле ички укуктук актыларды түзүүгө жана чечмелөөгө эл аралык стандарттардын таасири каралат. Бул эмгектеги Аналитика ички жана эл аралык укуктун ортосундагы шайкеш келтирүү жана карама-каршылыктарды баса белгилейт.

Аннотация: Исследование форм внутригосударственных и международных прав в контексте Конституционного строя является актуальным аспектом правовой науки. Работа анализирует влияние международных норм на внутреннюю правовую систему и подчеркивает важность согласования между двумя уровнями права. В ходе исследования рассматриваются механизмы внутренней ратификации международных соглашений, а также воздействие международных стандартов на формирование и интерпретацию внутренних правовых актов. Аналитика в данной работе освещает проблемы гармонизации и противоречий между внутригосударственным и международным правом.

Annotation: Investigating the forms of domestic and international law within the context of Constitutional structures is a pertinent facet of legal science. This study analyzes the impact of international norms on the domestic legal system, emphasizing the significance of harmonizing between the two levels of law. The research explores mechanisms of domestic ratification of international agreements, as well as the influence of international standards on the formulation and interpretation of domestic legal acts. The analysis in this work sheds light on challenges related to harmonization and contradictions between domestic and international law.

Негизги сөздөр: ички жана эл аралык укук, ратификациялоо механизмдер, эл аралык стандарт.

Ключевые слова: внутригосударственные и международные права, ратификация международных соглашений, международный стандарт.

Key words: domestic and international law, ratification of international law, international standards.

Взаимодействие международного права и национального права в Кыргызской Республике:

31 августа 1991 г. Верховный Совет Республики Кыргызстан издал Декларацию о государственном суверенитете Республики Кыргызстан. Определенное внимание в Декларации было уделено международному праву. Так, в Преамбуле Верховный Совет торжественно провозгласил полный государственный суверенитет Республики Кыргызстан, «в соответствии с принципами Всеобщей декларации прав человека и другими общепризнанными международно-правовыми актами»¹. Таким образом, Кыргызская Республика выразила «*opinio juris*» в отношении Всеобщей декларации прав человека. Многие положения Всеобщей декларации впоследствии были трансформированы в Конституцию Кыргызской Республики, равно как и положения Международного пакта о гражданских и политических правах и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан (Закон КР от 11. 12. 1991 г. № 645-ХII) имел статус конституционного закона, который она утратила со вступлением в силу Конституции Кыргызской Республики 5 мая 1993 г. В статье 12(3) Конституции говорится: «Вступившие в установленном законом порядке в силу международные договоры и соглашения, участником которых является Кыргызская Республика, а также общепризнанные принципы и нормы международного права являются составной частью правовой системы Кыргызской Республики»².

В статье 9 (4) Конституции 1993 г. предусматривалось, что «Кыргызская Республика соблюдает общепризнанные принципы международного права, стремится к всеобщему и справедливому миру, взаимовыгодному сотрудничеству, разрешению глобальных и региональных проблем мирным путем»³. В последней принятой Конституции Кыргызской Республики данная статья выглядит следующим образом: «Общепризнанные принципы и нормы международного права, а также международные договоры, вступившие в силу в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, являются составной частью правовой системы Кыргызской Республики. Порядок и условия применения международных договоров и общепризнанных принципов и норм международного права определяются законом»⁴.

В соответствии со статьей 6 п. 3 (1) Конституции (от 5 мая 2021 г.), «В Кыргызской Республике признаются и гарантируются права и свободы человека и гражданина в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права, а также

¹ ИПС “Токтом”

² Конституция Кыргызской Республики 2021г

³ Конституция Кыргызской Республики 1993г

⁴ Там же – Конст. КР 2021

вступившими в силу в установленном законодательством порядке международными договорами, участницей которых является Кыргызская Республика».⁵

На основании вышеупомянутых статей, а также статьи 1 (3) и статьи 8 (1) Закона КР «О нормативных правовых актах КР» от 1 июля 1996 года (новый Закон Кыргызской Республики «О нормативных правовых актах Кыргызской Республики» № 241 от 20 июля 2009 г.), преамбулы Закона КР «О международных договорах КР» от 21 июля 1999 года международные договоры являются правовой основой межгосударственных отношений Кыргызской Республики. Международные договоры Кыргызской Республики в соответствии с Конституцией Кыргызской Республики являются составной и непосредственной действующей частью законодательства Кыргызской Республики. Кыргызская Республика выступает за неукоснительное соблюдение норм международного права и подтверждает свою приверженность основополагающему принципу международного права – принципу добросовестного выполнения международных обязательств. Можно составить следующую схему иерархического соотношения нормативных актов, входящих в правовую систему Кыргызской Республики:

- общепризнанные принципы международного права;
- Конституция Кыргызской Республики; вступившие в установленном законом порядке в силу международные договоры и соглашения Кыргызской Республики;
- законы, указы Президента, международные обязательства Кыргызской Республики, вытекающие из договоров, не подлежащих ратификации, и обычных норм международного права;
- акты межгосударственных образований, участником которых является Кыргызская Республика, подзаконные нормативные акты, принятые Правительством, Верховным судом, Генеральным прокурором.

Статья 23 Конституции провозгласила, что «Права и свободы человека неотчуждаемы и принадлежат каждому от рождения. Они признаются в качестве абсолютных, неотчуждаемых и защищаемых законом и судом от посягательств со стороны кого бы то ни было. Права и свободы человека относятся к высшим ценностям Кыргызской Республики. Они действуют непосредственно, определяют смысл и содержание деятельности всех государственных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц».⁶

Данные положения развиваются в статье 23 п.3, п.4, п.5 (1): «Запрещается принятие подзаконных нормативных правовых актов, ограничивающих права и свободы человека и гражданина. Законом не могут устанавливаться ограничения прав и свобод человека в иных целях и в большей степени, чем это предусмотрено Конституцией. Не подлежат никаким ограничениям установленные Конституцией права и свободы человека.» Толкование выражения «права и свободы... предусмотренные Конституцией» должно происходить не в рамках одной статьи, а в рамках и в духе всего Основного Закона. И Конституция, и акты законодательства Кыргызской Республики содержат отсылки к источникам международного

⁵ Там же – Конст. КР 2021

⁶ Конституция Кыргызской Республики 2021г

права, нормы которых обязательны для государственных органов и должностных лиц. Такое толкование, как представляется, лишь укрепляет принцип верховенства права, который устанавливается в Конституции КР⁷.

Ответственность демократической республики, построенной на началах правового светского государства, которой объявляется Кыргызская Республика в статье 1 Конституции КР, неразрывно связана с ответственностью государственных органов и должностных лиц. Поэтому статья 24 Конституции устанавливает, что «Кыргызская Республика обеспечивает всем лицам, находящимся в пределах ее территории и под ее юрисдикцией, защиту их прав и свобод. Никто не может подвергаться дискриминации по признаку пола, расы, языка, инвалидности, этнической принадлежности, вероисповедания, возраста, политических или иных убеждений, образования, происхождения, имущественного или иного положения, а также других обстоятельств. Лица, допустившие дискриминацию, несут ответственность в соответствии с законом».⁸

Конституция не только устанавливает ответственность государственных органов и должностных лиц, но также предоставляет каждому лицу, чьи права нарушены, право на судебную защиту. Однако статья 95 (1) устанавливает, что «Судьи независимы и подчиняются только Конституции и законам»⁹, кроме того, суд не вправе применять нормативный правовой акт, противоречащий Конституции КР. В соответствии с Конституционным Законом КР «О Верховном суде Кыргызской Республики и местных судах» от 15 ноября 2021 года ст. 2 (1–4), «Правосудие в Кыргызской Республике осуществляется только судом. В предусмотренных законом случаях и порядке граждане Кыргызской Республики имеют право участвовать в отправлении правосудия. Никакие другие органы и лица не вправе принимать на себя осуществление правосудия. Суды осуществляют правосудие, разрешая споры и рассматривая дела, отнесенные к их компетенции, посредством конституционного, гражданского, уголовного, административного и иных форм судопроизводства, предусмотренных законом. Правосудие осуществляется от имени Кыргызской Республики и имеет своим назначением защиту прав и свобод, а также законных интересов человека и гражданина, юридических лиц, общества и государства, обеспечение исполнения Конституции Кыргызской Республики (далее — Конституция), законов, иных нормативных правовых актов и международных договоров, вступивших в силу в соответствии с законодательством Кыргызской Республики», но в ст. 11 предусмотрено, что «Верховный суд и местные суды действуют на основе коллегиальности, гласности, законности, независимости и подчиняются только Конституции и законам Кыргызской Республики».¹⁰

Данную статью можно интерпретировать как ограничивающую компетенцию судов непосредственно применять нормы международного права. Существует и другая точка зрения. В соответствии с ней слова «нормативные акты, принятые в соответствии с

⁷ Там же – Конст. КР 2021

⁸ Там же – Конст. КР 2021

⁹ Там же – Конст. КР 2021

¹⁰ Конституционный Закон КР «о Верховном суде КР и местных судах» от 15 ноября 2021г.

Конституцией» означают не только внутригосударственные нормативные акты, но и международные соглашения Кыргызской Республики.

Данные положения могут вызывать коллизии. Если рассматриваются договорные обязательства, то, в соответствии с принципом *pacta sunt servanda*, закрепленным в статье 26 Венской конвенции о праве международных договоров, а также статьях 27 и 46 вышеупомянутой Конвенции (81), государства не имеют права ссылаться на положения внутреннего права в качестве основания недействительности его согласия на обязательность договора. Исключение составляет случай, когда имеет место нарушение конституционной нормы («нормы особой важности»), касающейся компетенции заключать международные соглашения, и только если нарушение «будет объективно очевидным для любого государства, действующего в этом вопросе добросовестно и в соответствии с обычной практикой».

Что касается общих норм международного обычного права, то они обязательны вне зависимости от волеизъявления нашего государства. Более того, несоответствие международного обязательства императивной норме общего международного права (*jus cogens*) является основанием для признания договора ничтожным (ст. 53 Венской конвенции).¹¹

Правотворческая деятельность государств осуществляется в различных видах и формах. В каждой стране имеются свои особенности этой деятельности, которые проявляются в наличии у государства тех или иных видов правотворческой деятельности, характерных только для его внутренней правовой системы (в государствах англо-саксонской правовой системы, например, существует судебная правотворческая деятельность, в Российской Федерации - правотворчество с помощью референдумов и т. п.); в существовании различной процедуры принятия и вступления нормативно-правовых актов; в установлении особого порядка законодательного закрепления правотворческой деятельности государственных органов и др.¹²

Все эти особенности оказывают влияние на процесс реализации государствами обязательств, вытекающих из международного права. Наиболее сильно влияние национальной правотворческой процедуры сказывается на выборе участниками международных соглашений видов имплементационных нормативных правовых актов, призванных урегулировать отношения, вытекающие из их международных обязательств, а также на способах восприятия норм международного права внутренним законодательством.

Список использованных источников литературы:

1. ИПС «Токтом»
2. Конституция Кыргызской Республики 1993г.
3. Конституция Кыргызской Республики 2021г.
4. Конституционный Закон Кыргызской Республики «о Верховных судах Кыргызской Республики и местных судах» от 15 ноября 2021г.

¹¹ Венская конвенция, стр. 359, ст. 53

¹² ИПС «Токтом»

5. Всеобщая декларация прав человека и свобод человека 1948.
6. Действующее международное право: В 3 т. – Т. 1. – М.:МНИПМ, 1996.
7. Сборник международных документов и национального законодательства КР – Б., 2000.
Стр 72-77.

Оглавление

ПЕДАГОГИКА	3
Баялиева Д.А.	3
СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК ИЛИМИЙ СҮЙЛӨГӨН ЖӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	3
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ НАУЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ.....	3
DEVELOPMENT OF STUDENTS PROFESSIONAL SCIENTIFIC SPEECH SKILLS	3
Берикова А.Б, Оторбаева К.З., Садырбекова А.Т	7
ХИМИЯ САБАГЫ БОЮНЧА ОКУУЧУЛАРДЫ КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРГЕ ДАЯРДООНУН ЖАҢЫ ЫКМАЛАРЫ	8
НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПОДГОТОВКЕ УЧЕНИКОВ В ПРОВЕДЕНИИ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ХИМИИ	8
NEW APPROACHES TO PREPARING STUDENTS IN EXTRA-CLASSROOM CLASSES IN CHEMISTRY	8
Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Ибраимова Алина	13
ФАУНА АТАЛЫШТАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК, СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	13
СЕМАНТИЧЕСКИЕ, СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ФАУНЫ.....	13
SEMANTIC, STRUCTURAL FEATURES OF FAUNA NAMES	13
Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Ибраимова Алина	19
ФАУНА ЛЕКСИКАСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ	19
ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ ФАУНЫ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ	19
STUDY OF FAUNA VOCABULARU IN THE KYRGYZ LANGUAGE.....	19
Жунусалиева Кундуз Тотоновна, Кубандык кызы Айзат ,Тойчубекова Жайнагул.....	25
Карабаева Б. Т., Салманова Г. А.	30
КЫРГЫЗСТАНДА ТОГУЗ КОРГОЛДУН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	30
СТАНОВЛЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТОГУЗ КОРГООЛА В КЫРГЫЗСТАНЕ	30
FORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF TOGUZ KORGOOL IN KYRGYZSTAN	30
Кубанычбек кызы Назгул.....	36
КЫРГЫЗСТАНДА ЖОГОРКУ МУЗЫКАЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮ	36
РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ	36
DEVELOPMENT OF HIGHER-MUSIK PEDAGOGICAL EDUCATION IN KYRGYZSTAN.....	36
Оторбаева К.З., Берикова А.Б., Садырбекова А.Т.....	41
ОКУУЧУЛАРДЫН КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ ЖӨНҮНДӨ	41
О НЕОБХОДИМОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ.....	41
ABOUT THE NECESSITY TO DEVELOP CRITICAL THINKING IN SCHOOLCHILDREN	41
Садырбекова А.Т., Оторбаева К.З., Берикова А.Б.....	47
КӨЙГӨЙЛҮҮ ОКУТУУ	47
ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ	47

PROBLEM-BASED LEARNING	48
Салманова Г. А., Карабаева Б. Т.	53
САБАК ОЮНДАРЫНА КЫРГЫЗДЫН ЭЛДИК КЫЙМЫЛДАРЫН КИРГИЗҮҮ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕНЕ ТАРБИЯГА БОЛГОН КЫЗЫГУУСУН АРТТЫРУУ	53
СТИМУЛИРОВАНИЕ УВЛЕЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ ПУТЕМ ВНЕДРЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ДВИЖЕНИЙ В УРОЧНЫЕ ИГРЫ	53
STIMULATING THE PASSION OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN FOR PHYSICAL EDUCATION BY INTRODUCING KYRGYZ FOLK MOVEMENTS INTO LESSON GAMES	53
Токошева Жазгүл Аскербековна, Турсукеева Айнура Алымгазиевна,	58
БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ КАДРДЫК ПОТЕНЦИАЛДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ	58
РАЗВИТИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	58
DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	58
Эсенгулова Гүльзат Кубанычбековна	62
КЫРГЫЗ ОБОНЧУЛУК ӨНӨРҮНҮН УЛУТТУК МУЗЫКАЛЫК МАДАНИЯТЫНДАГЫ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ	62
КЫРГЫЗСКОЕ МЕЛОДИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО И ЕГО МЕСТО В НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЫКАЛЬНО КУЛЬТУРЕ	62
KYRGYZ COMPOSER IS AND IT IS PLACE IN THE NATIONAL MUSIK CULTURE	62
Эсенгулова Назгүл	66
КЕНЖЕ БАЛДАРДЫН МУЗЫКАЛЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ	66
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА	67
FORMATION AND DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES OF YOUNG CHILDREN	67
ФИЛОЛОГИЯ	73
Абдыкеримов М.Ө.	73
СОЦИАЛДЫК, САЯСИЙ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК ЖАЗУУЛАР: ЧОКАН ВАЛИХАНОВДУН ПИКИРЛЕРИНИН ТАЛДООСУ	73
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ЗАПИСКИ: АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА	73
SOCIO-POLITICAL AND LAW NOTES: ANALYSIS OF CHOKAN VALIKHANOV'S VIEWS	73
Айдарова С.Ж., Эргешова Ж.К.	81
ТЕКСТТИК ДОКУМЕНТТЕРДИ КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ПРОБЛЕМАЛАРЫ	81
ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВЫХ ДОКУМЕНТАЦИЙ	81
Жалалова Сейил Ырысбаевна, Эмил кызы Акмарал	85
ДИСКУРСТУН ТҮРЛӨРҮН КОРПУСТУК ИЗИЛДӨӨ: КАТЕГОРИЯЛАР СИСТЕМАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖАНА ТЕКШЕРҮҮ	85
КОРПУСНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТИПОВ ДИСКУРСА: РАЗРАБОТКА И ВЕРИФИКАЦИЯ СИСТЕМЫ КАТЕГОРИЙ	85
CORPOSE STUDIES OF DISCOURSE TYPES: DEVELOPMENT AND VERIFICATION OF A CATEGORIES SYSTEM	85

ФИЛОСОФИЯ.....	95
Назаркулова А.К.....	95
ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ЧАКЫРЫКТАР ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАР	95
ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	95
THE TRANSFORMATION OF IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	95
ЭКОНОМИКА	103
Дамирбек Бермет	103
УЮМДАРДАГЫ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ БАШКАРУУ СИСТЕМАЛАРЫН ИШТЕП ЧЫГУУ: ПРИНЦИПТЕР ЖАНА ПРАКТИКАЛАР	103
РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ: ПРИНЦИПЫ И ПРАКТИКИ	103
DEVELOPMENT OF RISK MANAGEMENT SYSTEMS IN ORGANIZATIONS: PRINCIPLES AND PRACTICES	103
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	108
Асанова Айдана Рустамбековна.....	108
ИЧКИ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮСҮНҮН ФОРМАЛАРЫ	108
ФОРМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА.....	108
FORMS OF INTERACTION WITHIN DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW	108